

Een herinnering aan de dictatuur

De invloed van economische ontwikkelingen op de herinneringscultuur aan de dictatoriale periode in Chili en Argentinië

Naomi van Bruggen

6221742

Nickeriestraat 33-2

1058 VV, Amsterdam

06-49219955

n.vanbruggen3@students.uu.nl

Master thesis: History of Politics and Society

Studierichting: Geschiedenis

Titel: Een herinnering aan de dictatuur

ECTS: 15

Jessica Dijkman

Inleverdatum: 15-8-2018

Aantal woorden: 15445

Samenvatting

De militaire junta's die in Argentinië en Chili de macht grepen in de jaren zeventig wilden niet alleen een conservatieve orde vestigen als reactie op de politieke en economische crises in hun land. De coups waren uitdrukkelijk ook bedoeld om het in hun ogen achterhaalde concept van import vervangende industrialisatie te vervangen door een neoliberaal marktmodel. In Chili verliep de invoering daarvan onder het vijftien jaar durende Pinochet regime succesvol en bleef de economische structuur –weliswaar gecorrigeerd voor de negatieve sociale effecten- gehandhaafd onder de daarop volgende democratische regeringen. Hierdoor zijn de politieke aspecten van het regime en met name de mensenrechten de hoofdthema's in de Chileense herinneringscultuur aan de junta en bleef er een relatief neutraal beeld over van de economische ingreep. Een aanzienlijk deel van de bevolking behield door de stabiele economie van het land een positief beeld over de staatsgreep. In Argentinië mislukte de inconsequente invoering van het neoliberale marktmodel mede door onverantwoord monetair beleid en droop de junta door de verloren Falklandoorlog na zes jaar roemloos af. Het regime liet een verzesvoudigde buitenlandse schuld na die samen met de endemische inflatie een periode van economische en sociale crises inluidde. De apotheose vond plaats rond de eeuwwisseling in een depressie die de helft van de bevolking onder de armoedegrens duwde. De herinneringscultuur in Argentinië is daardoor eenduidig negatief over de junta. De economische ontwikkeling is naast de mensenrechtenschendingen van de junta daarin een hoofdmotief.¹

¹Foto voorpagina:

Boven: Jorge Videla (rechts) en José Alfredo Martínez de Hoz (links); geraadpleegd op 6-8-2018, <https://www.elliberal.com.ar/noticia/82507/murio-ex-ministro-dictadura-jose-martinez-hoz>

Onder: Milton Friedman (links) tijdens een bezoek aan Augusto Pinochet (rechts); geraadpleegd op 6-8-2018, <https://netakias.com/2015/09/15/milton-friedman-augusto-pinochet/>

Inhoudsopgave	
Inleiding	4
1. Voorgeschiedenis	11
• Economie	11
• Politiek	12
• De crises en de coup	14
2. Het economisch beleid van de junta's	16
• Chili	16
• Argentinië	19
3. De invloed van de economie op de herinneringscultuur in Chili	22
• Jaren '70	23
• Jaren '80	26
• Jaren '90	29
• Ontmanteling	31
• Normalisatie?	32
4. De invloed van de economie op de herinneringscultuur in Argentinië	36
• Jaren '70 en '80	36
• Jaren '90	40
• Jaren 2000 tot heden	42
Conclusie en aanbevelingen	44
Bijlagen	46
• A) The Battle of Chile	47
• B) The Judge and the General	49
• C) Chicago Boys	50
• D) The Pinochet Case	51
• E) Santiago Files	52
• F) Pinochet's children	53
• G) I love Pinochet	54
• H) La ciudad de los fotografos	55
• I) Chile, las imagenes prohibidas	56
• J) Memoria del saqueo	57
• K) Ver la Historia	58
• L) De Argentijnse junta (76-83)	59
• M) Documenta- Sangre, sudor y lágrimas	60
Literatuurlijst	61

Inleiding

Het beeld van de militaire dictaturen in Chili en Argentinië wordt bepaald door de ernstige schendingen van de mensenrechten. Een belangrijk motief voor beide staatsgrepen was –naast het ‘herstellen van de orde’- een radicale herstructurering van de economie. Hoewel de economische werkelijkheid in hoge mate bepalend is voor ieders leven, is de invloed van deze omwenteling op de herinneringscultuur van de Chileense en Argentijnse bevolking onderbelicht gebleven.

Het begrip herinneringscultuur wordt door Astrid Erll gedefinieerd als: *‘The interplay of present and past in socio-cultural contexts.’*² Herinneringscultuur is het onderwerp van het multidisciplinaire vakgebied memory studies. Dit onderscheidt zich van de reguliere geschiedschrijving doordat het de interactie van de geschiedenis met een zich voortdurend verschuivend heden weergeeft. Deze interactie is tweezijdig. Het verleden beïnvloedt de ervaring van het heden en het heden beïnvloedt de visie op het verleden. Maurice Halbwachs, aartsvader van het vakgebied, kwam in 1925 met een invloedrijke studie naar het ‘collectief geheugen’. Hierin omschreef hij het collectief geheugen als subjectief en sociaal geconstrueerd. Collectieve herinneringen komen volgens hem voort uit een collectief kader. Hieruit volgt dat er net zoveel collectieve herinneringen zijn als groepen en instituties binnen een maatschappij. Sociale klasse, families, associaties en corporaties hebben alle karakteristieke herinneringen, geconstrueerd door hun leden, over (vaak) lange tijdsperioden. Het zijn individuen die herinneren, maar zij bouwen voort op een specifieke groepscontext om het verleden te herinneren of te construeren. *‘Elke collectieve herinnering’*, concludeert Halbwachs, *‘vereist de steun van een groep die is afgebakend in ruimte en tijd’*.³

Het vakgebied memory studies kreeg in de jaren tachtig van de vorige eeuw een impuls doordat historici veel waarde gingen hechten aan verhalen van getuigen. Achtergrond was de angst dat essentiële informatie over de Holocaust verloren zou gaan als men niet snel de ervaringen van de uitstervende generatie van slachtoffers zou vastleggen. Dit had als bijproduct een tamelijk vruchteloze strijd tussen historici over de waarde van historische feiten ten opzichte van getuigenissen.

Alon Confino stelt: *‘memory studies is currently more practiced than theorized’*.⁴ De theorievorming is volgens Martin Zierold niet alleen problematisch vanwege het metaforische

² A. Erll, ‘Cultural Memory Studies: An Introduction’, in: A. Erll, A. Nünning en S. Young (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin 2008) pp. 1-18, aldaar p. 2.

³ M. Halbwachs, *On Collective Memory* (Chicago 1992) p. 22. (Vertaling NvB).

⁴ A. Confino, ‘Collective Memory and Cultural History. Problems of Method’ in: A. Erll, A. Nünning en S. Young (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies*, pp 77-85, aldaar p. 78.

karakter van het begrip cultural memory. Kritische wetenschappers beoordelen de term als vaag.⁵ Het geheugen is immers een aan individuen gekoppelde psychologische grootheid. Ook de waardering van informatie(dragers) om de herinneringscultuur vast te stellen ligt volgens Zierold niet vast en is theoretisch zeer complex. Volgens Confino bestaan er geen overkoepelende theorieën maar zijn de benaderingen van de studies bepalend in het vakgebied: *'the specific ways of conceiving of themes and of approaching of objects'*.⁶ Het leeuwendeel van studies binnen het vakgebied volgt eenzelfde concept: de herinneringscultuur is het scheppen van verhalen en het construeren van identiteiten door het herinneren volgens conventies van groepen die bijvoorbeeld door ideologische opvattingen of economische belangen zijn bepaald. Deze thesis volgt dit bekende concept.

Jan Assmann onderscheidt een aparte categorie binnen de herinneringscultuur die hij het communicatieve geheugen noemt. Hiermee doelt hij op de invloed van herinneringen of historische noties in het dagelijks leven van mensen, bijvoorbeeld in de overdracht tussen generaties.

*'Communicative memory is non-institutional; it is not supported by any institutions of learning, transmission, and interpretation; it is not cultivated by specialists and is not summoned or celebrated on special occasions; it is not formalized and stabilized by any forms of material symbolization; it lives in everyday interaction and communication and, for this very reason, has only a limited time depth which normally reaches no farther back than eighty years, the time span of three interacting generations.'*⁷

Literatuur

Het tot op heden uitgevoerde onderzoek naar de herinneringsculturen in Chili en Argentinië richt zich vrijwel uitsluitend op de rol van de mensenrechtenschendingen onder de militaire regimes. Emilio Crenzel en Jan Edward Craanen schreven over de herinneringsdiscoursen in Argentinië. Volgens hen onderging de politieke context van de strijd om de herinnering drie veranderingen. Eerst heerste er het dictatourdiscours dat gebaseerd was op het bestaan van de *'oorlog tegen subversieve elementen'*. Militairen en guerrilla waren binnen dit frame twee demonen, en in gelijke mate verantwoordelijk voor het politieke geweld.⁸ Dit perspectief werd ingeruild voor het discours van de mensenrechten, dat na 1970 wereldwijde acceptatie vond. 'Schuldige' militairen tegen de 'onschuldige' burgers: de slachtoffers werden volledig losgeweekt van de link met guerrilla en

⁵ M. Zierold, 'Memory and Media Cultures' in: A. Erll, A. Nünning en S. Young (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, pp. 399-408, aldaar p. 400.

⁶ Ibidem, p. 400.

⁷ J. Assmann, 'Communicative and Cultural Memory. Memory Individual, Social and Cultural' in: A. Erll, A. Nünning en S. Young (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, pp. 109-119, aldaar p. 111.

⁸ E. Crenzel, *The struggle for memory in Latin America. Recent history and political violence* (New York 2015), p. 20.

politiek.⁹ Een derde transformatie is de strijd tussen goed (guerrilla's) en het kwaad (de militairen), een gevecht tussen duivel en engelen. In deze visie krijgen de slachtoffers weer een duidelijk profiel, dat door de apolitieke benadering van het mensenrechtendiscours verloren was gegaan.

Depolitiserend maakt plaats voor idealisering.¹⁰

Bepalen in Argentinië vooral de opeenvolgende kantelingen het beeld van de collectieve herinnering, in het democratische Chili bepaalt de figuur van Pinochet het collectieve herinneringsbeeld en de strijd daarover. Steve J. Stern noemt hem het icoon van de vuile oorlog en de begeleidende geheugenstrijd, zowel binnen Chili als internationaal. In tegenstelling tot de junta in Argentinië bleef Pinochet macht behouden tijdens de transitie, hij bleef aan als legeraanvoerder en ultieme bewaker van de nalatenschap van het militaire regime, waaronder zijn inzet om soldaten te beschermen tegen vervolging wegens misdaden tegen de rechten van de mens. Volgens Stern is een belangrijk deel van de herinnering aan de militaire coup en de dictatuur al vroeg gecreëerd, zelfs al voor 1973. Kort na de officiële aanstelling van de socialistische regering van Allende beraamde een groep jonge extreemrechtse samenzweerders een plan om het hoofd van het leger te ontvoeren. Hierbij kwam de legerleider om het leven. Vanaf dit moment begonnen rechtse kringen, met economische en logistieke steun van de Verenigde Staten, een campagne om een coup voorstelbaar te maken. Door de werkgevers geëntameerde stakingen van het transportverkeer tegen de socialistische regering van Allende leidden tot door de hele bevolking gevoelde tekorten en een algemene crisissfeer.¹¹

Claudio Javier Barrientos onderschrijft de visie van Stern en voegt eraan toe dat er twee visies tegenover elkaar staan. Enerzijds is dat de visie van mensenrechtenorganisaties en nabestaanden van de slachtoffers die de schending van de mensenrechten benadrukken, zich inzetten voor de landelijke erkenning voor de bevindingen van de waarheidscommissie en streven naar het herdenken en de erkenning van het geweld in de vorm van herdenkingsmonumenten. Anderen benadrukken de economische achteruitgang in de periode 1970-1973 en de door hen voorgestelde chaos en het geweld die uitmondde in de militaire coup van 1973 die de daden en de voorvallen onder de dictatuur zou verklaren.¹²

⁹ Crenzel, *The struggle for memory in Latin America*, p. 32.

¹⁰ J. E. Craanen, *Ooit hadden we een vaderland: het verdriet van Argentinië* (Amsterdam 2017), pp. 194-234.

¹¹ S. Stern, *Battling for hearts and Minds: Memory Struggles in Pinochet's Chile, 1973-1988* (Duke University Press 2006) pp. 34-41.

¹² C. J. Barrientos, *The struggle for memory in Latin America: Recent history and political violence* (New York 2015) pp. 55-69.

Onderzoeksvraag

Chili en Argentinië ondergingen beide in dezelfde periode een militaire coup. De militaire regimes stelden zich expliciet ten doel om het gevestigde economische model van import vervangende industrialisatie met harde hand te vervangen door een neoliberal marktmodel. Het doorvoeren van het marktmodel gebeurde in Argentinië echter onvolledig en ging gepaard met onverantwoorde monetaire maatregelen. Hierdoor raakte het land verschillende malen in een diepe traumatische crisis. In Chili had de economische omslag in aanvang ook grote gevolgen voor brede lagen van de bevolking. Maar het succes van de Chileense economie op de lange termijn leidde tot een nationale consensus over de economische structuur. Deze verschillen beïnvloedden de ontwikkeling van de herinneringsculturen. Dit zal in de volgende hoofdstukken uitvoerig worden besproken.

Deze thesis stelt als hoofdvraag: *Wat is de invloed van uiteenlopende economische ontwikkelingen op de herinneringsbeelden van respectievelijk Chili en Argentinië aan de dictatoriale periode?*

Om de herinneringscultuur te beschrijven is het noodzakelijk om te de historie erachter te begrijpen. Daarom beschrijft deze studie eerst de historische en economische ontwikkelingen voorafgaand aan de coup, vervolgens welk economisch beleid is toegepast en wat het effect hiervan was op de verschillende groepen in de samenleving. Deze kennis is nodig om de daaropvolgende deelvragen naar de invloed van economische ontwikkelingen op de herinneringscultuur in respectievelijk Chili en Argentinië te beantwoorden. Met kennis van de geschiedenis kan er naar het heden worden toegewerkt en beschreven worden hoe de herinneringscultuur zich in de lijn van de historie heeft gevormd. Het verleden beïnvloedt immers de ervaring van het heden en het heden beïnvloedt de visie op het verleden. De deelvragen volgen verschillende historische tijdvakken waarbij aandacht is voor verschillende groepen in de samenleving. Dit is essentieel omdat een herinneringscultuur niet statisch is maar in tijdsperioden, per generatie en binnen verschillende groepscontexten veranderlijk is.

Hieruit komen een vijftal deelvragen voort. Wat waren de aanleidingen voor beide militaire coups? Wat was het economisch beleid in Chili en in Argentinië, mede bezien vanuit de verschillende achterliggende motieven, de veranderende economische omstandigheden en de invloed van internationale organisaties? Hoe ziet de herinneringscultuur in Chili eruit? Hoe ziet de herinneringscultuur in Argentinië eruit? Wat zijn de verschillen tussen en overeenkomsten van beide herinneringsculturen?

Wetenschappelijke relevantie

Deze thesis onderscheidt zich door de concentratie op de invloed van de economische aspecten op de herinneringscultuur, terwijl de bestaande literatuur zich richt op het thema mensenrechten. Behalve het thematische onderscheid, speelt ook het gegeven een rol dat de economische omslag blijvend zou moeten zijn. Na een voorziene terugkeer naar democratische omstandigheden zou er – ook in de ogen van de militairen – een einde komen aan de schendingen van de mensenrechten. De schendingen van de mensenrechten zagen velen als een tijdelijke ingreep om een einde te maken aan ‘de politieke chaos’. De neoliberale omslag was in veler ogen een onvermijdelijke aanpassing aan de zich definitief globaliserende wereldeconomie.

Aangaande de maatschappelijke relevantie is uitbreiding van het arsenaal aan invalshoeken om gebeurtenissen in de geschiedenis een plek te geven van toegevoegde waarde. Een aandachtspunt is ook de verschuiving van de herinneringscultuur in de tijd waarbij gekeken wordt naar een mogelijke koppeling met veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen of de invloed van grote gebeurtenissen.

Het is methodisch van belang om in ogenschouw te nemen dat de economie net als de politiek of de maatschappij of de verwerking van het mensenrechtentrauma niet een geïsoleerde en alles bepalende factor is in het herinneringsbeeld. Dit betekent dat deze studie de economische factor ook niet los zal zien van de politiek en maatschappij. Daarbij zijn er internationale economische factoren die de economie en de welvaart van een land kunnen beïnvloeden. Dit maakt het lastig om nationale politieke beslissingen altijd een doorslaggevende invloed toe te dichten. Om die reden worden de verschillende economische factoren in samenhang bekeken.

Dit onderzoek gebruikt documentaires als bronnenmateriaal. De keuze daarvoor ligt in de informatieve en emotionele gelaagdheid van deze informatiedragers. In documentaires verwoordt de commentaarlijn van de anchorman in beeld of de off-screen stem de al of niet objectief geformuleerde historische context van de verhalen van protagonisten of analisten en geeft daarnaast duiding aan de beelden uit de besproken werkelijkheid. Door de combinatie van het persoonlijke, het analytische en het algemeen overzichtelijke zijn documentaires zeer geschikt om een beeld te vormen van de herinneringscultuur van beide landen. Daarnaast maakt de studie gebruik van relevante literatuur, krantenberichten, rapporten van internationale organisaties, online lezingen van deskundigen en relevante databases. Deze bronnen dienen tevens om de inhoud van de documentaires en met name ook de beweringen van protagonisten te toetsen.

Bronnenkritiek

Documentaires vormen de belangrijkste bronnen van deze studie. Er zijn veertien films bekeken waarvan negen over Chili en vijf over Argentinië gaan. Dit verschil heeft als oorzaak dat in Argentinië een aantal documentaires is gemaakt die specifiek over de economische ontwikkelingen in het land gaan of daaraan veel aandacht besteden. In Chili is de economie geen zelfstandige factor in de films, behalve in de documentaire *Chicago Boys*. Om toch een idee te kunnen geven van de rol die economische ontwikkelingen hebben gespeeld in de herinneringscultuur in Chili was het nodig om meer films bij het onderzoek te betrekken.

Het merendeel van de documentaires is in het Spaans bekeken met Engelse ondertiteling, met uitzondering van twee Nederlandstalige -en twee Engelstalige documentaires. De citaten van de protagonisten zijn naar het Nederlands vertaald, deels op basis van Engelstalige ondertiteling en deels direct vanuit het Spaans. De documentaires overspannen een tijdsperiode van 1975 tot 2018 (jaren '70: drie , jaren '80: geen, jaren '90: één en na 2000: dertien).

Onder de bronnen vallen vier documentaire series waarvan de verschillende afleveringen niet als afzonderlijke bron zijn geteld. Voor Argentinië zijn dit drie afleveringen uit de geschiedenisserie *Ver la Historia* en een aflevering van *Documenta*, eveneens een historische televisieserie. De vierdelige serie *Chile, Las imágenes prohibidas* en vier films van Patricio Guzman *The Battle of Chile part I, II, III* en *Memoria Obstinada*.

De eerste twee documentaires uit de serie *The Battle of Chile* onderscheiden zich van de andere doordat ze niet vanuit een herinneringsperspectief zijn gemaakt. Het zijn tijdsdocumenten over de periode Allende en de feitelijke periode van de coup. Beide films hebben echter een grote betekenis. Niet alleen omdat ze uniek materiaal tonen, maar ook omdat ze in vrijwel alle nadien gemaakte documentaires als historisch materiaal zijn gebruikt en omdat ze jonge Chilenen een getrouw beeld van de gebeurtenissen voor en tijdens de coup verschaffen.

Omdat de documentaires de laatste jaren niet uitputtend behandelen, zijn ook een aantal actuele reportages van de zender *Al Jazeera* bij het onderzoek betrokken.

De documentaires zijn uiteraard gemaakt vanuit een door de regisseur/journalistiek samensteller gekozen gezichtspunt. Dat perspectief kan politiek-ideologisch, moreel of vanuit een historische analyse bepaald zijn. Met een thema als de gevolgen van een repressief bewind is pure objectiviteit vrijwel uitgesloten. Het perspectief van de maker kan zijn weerslag vinden in de commentaarlijn die in vrijwel geen enkele documentaire ontbreekt, in de keuze van de protagonisten en de selectie van hun uitspraken, in de keuze van het historische materiaal en tot slot in het toepassen van vormelementen die de beleving van de kijker beïnvloeden (bijvoorbeeld een snelle

montage om de spanning op te voeren). De inhoud van de documentaires is getoetst aan de literatuur en er is voor zover mogelijk nagegaan hoe de makers vakmatig worden gewaardeerd.

In de bijlage zijn de documentaires bondig beschreven aan de hand van onderstaande aandachtspunten. Wie is de filmmaker en wat is zijn/haar achtergrond? Werkt hij/zij vanuit een bepaald standpunt? Hoe is de documentaire ontvangen? Waar gaat de documentaire over? Wat is de commentaarlijn? Wie zijn de protagonisten? Wat is het documentaire beeld? Indien relevant, gebruikt de maker vormaspecten die bedoeld zijn om de ervaring van de kijker te sturen? Wat is het hoofdthema van de film? Wat zijn de economische aspecten in de documentaire?

Het bezien van het gezichtspunt van de maker betekent geen waardering van de documentaires als bron vanuit een voorkeur voor een zo groot mogelijke mate van objectiviteit. Deze studie hanteert de documentaires als onderdeel van de formeel vastgelegde historie van Chili en Argentinië in een specifieke periode, zoals dat ook in een boek of tentoonstelling gebeurt. Ze tonen opvattingen van filmmakers, analisten, ooggetuigen, slachtoffers, vakbondsleiders politici en nog vele anderen. Daarnaast geven ze een beeld van gebeurtenissen in de werkelijkheid. Het is echter problematisch om de standpunten van individuen en de beelden van de realiteit een op een te vertalen naar de herinneringscultuur. Door de bronnen te toetsen aan de ontwikkelingen na de dictatoriale periode komen ze in een herinneringsperspectief te staan. En ook dan is de precieze invloed van de informatie die de documentaires weergeven niet vast te stellen. Zowel in Argentinië als in Chili hebben de nationale televisiezenders historische documentaireseries uitgebracht die uitgebreid ingaan op de dictaturen en hun gevolgen. De noodzaak om een zorgvuldige terugblik te geven voor een zo breed mogelijke laag van de bevolking, geven deze series een aparte betekenis. Daarom zijn ze als sluitstuk van de documentaire bronnenreeks gehanteerd. Echter niet in de veronderstelling dat deze series een ultiem inzicht verschaffen in de herinneringscultuur op het moment van uitzending.

Behalve als historische bron, beïnvloeden de documentaires ook de Chileense en Argentijnse herinneringscultuur doordat ze door een publiek worden bekeken. Het effect daarvan is in deze studie niet in het algemeen vast te stellen, maar is in één documentaire, *La memoria obstinada*, op indringende wijze te zien.

Martin Zierold verwoordt het dilemma van de waardering van mediabronnen, hun inhoud en de receptie daarvan bij een publiek binnen memory studies als volgt:

'Consequently, the analysis of a media offer has to be considered against the background of its production and distribution, and it has to be taken into account that various manners of reception and use in different social systems can follow. The instruments of communications and media technologies used for the production of media offers are decisive factors on every level. There is an ambivalent

*relationship between media technologies and their users in the production and in the reception/use of media offers, too: On the one hand, it makes no sense to conceive of media without users, but on the other hand, the complex connections between the different aspects of media show that the possible uses of media are not completely unlimited.*¹³

De gevolgtrekkingen uit het documentaire materiaal zullen altijd een mate van waarschijnlijkheid houden.

Opbouw

De opbouw van deze thesis volgt de deelvragen. Hoofdstuk 1 beschrijft de economische en politieke omstandigheden vanaf de Tweede Wereldoorlog en de directe aanleidingen tot de coups. Het volgende hoofdstuk zet het economische beleid van de junta's uiteen. De hoofdstukken 3 en 4 analyseren de invloed van de economische omstandigheden op de vorming en ontwikkeling van de herinneringscultuur in beide landen. De conclusie benoemt de factoren die bij het vergelijken van beide herinneringsculturen voor verschillen hebben gezorgd. Daarop volgen een reflectie op de aanpak van deze studie en suggesties om een verfijnder beeld van een herinneringscultuur te kunnen schetsen.

Hoofdstuk 1

Voorgeschiedenis

De oorzaken van de staatsgrepen in Chili (1973) en Argentinië (1976) waren economische crises in een conflictueuze politieke context. Internationale economische factoren en inmenging van de Verenigde Staten hadden een grote invloed in de aanloop naar de coups.

Economie

Het Latijns-Amerikaanse economische ontwikkelingsmodel van 'import vervangende industrialisatie' bereikte rond 1970 het einde van zijn houdbaarheid. Na de crisis van 1929 waren Argentinië en Chili begonnen met door de staat gestuurde industrialisatieprojecten. Aanleiding waren actuele schaarsten en ervaringen in de Eerste Wereldoorlog toen het onmogelijk bleek om essentiële producten te importeren. Na 1918 verloren de prille nationale bedrijven die vervangende producten waren gaan produceren de overlevingsstrijd op de internationale markt. Om de projecten te

¹³ Zierold, 'Memory and Media Cultures' in: A. Erll, A. Nünning en S. Young (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, pp. 399-408, aldaar p. 404.

financieren belastten de landen de export van agrarische producten en grondstoffen die het merendeel van de nationale inkomsten leverden. Ter bescherming van de nationale industrie hieven zij hoge importtarieven op buitenlandse producten.¹⁴

In Chili beheerste de Corporation de Fomento de la Producción (CORFO) de staalproductie, de energiesector en de oliewinning en zorgde daarnaast voor een aantal sociale programma's. De rest van de economie bleef in handen van een aantal rijke families. Op het platteland heersten nog feodale verhoudingen.¹⁵ Drie grote Amerikaanse bedrijven beheersten de winning van koper onder zeer gunstige contracten. In 1966 waren de koperprijzen op de internationale markt dubbel zo hoog als de prijzen die de regering en de mijnbouwbedrijven waren overeengekomen.¹⁶

In Argentinië werd de greep van de overheid op de economie groter en meeromvattend dan in Chili. Vanaf de Tweede Wereldoorlog ontstond een corporatistisch staatsmodel dat de tegengestelde economische belangen in evenwicht wilde houden door de lonen en prijzen te beheersen. De overheid nationaliseerde onder andere spoorwegen, havens, transportbedrijven en oliewinning. Een flink deel van de belasting op de export ging naar sociale programma's.¹⁷ De agrarische sector bleef in handen van een beperkt aantal families die enorme bedrijven bezaten. De financiële sector was in de private handen van de stedelijke elite.

Politiek

Chili kende een stabiele democratische traditie die alleen in de periode 1952 – 1958 grimmige trekken kreeg onder de regering van generaal Carlos Ibañez. Hij verbood de communistische partij, legde de vakbonden aan banden en bevroor de lonen. Toen hij de universiteiten hun zelfstandigheid wilde ontnemen, was dat aanleiding voor een volksoptstand van studenten en arbeiders die een einde maakte aan zijn politieke draagvlak.¹⁸ Voor Ibañez werd de politiek dertien jaar bepaald door de Radicale partij die in het politieke centrum niet alleen sterk uiteenlopende opvattingen in de eigen gelederen integreerde, maar ook coalities leidde van partijen met vaak diametraal tegengestelde opvattingen. Hierdoor veranderde er onder deze regeringen niet veel in Chili. De industriële initiatieven onder de hoede van CORFO zorgden voor een toename van de werkgelegenheid van 18% tussen 1945 en 1952.¹⁹ De conservatief Jorge Alessandri (1958-1964) gaf het private bedrijfsleven meer ruimte. Zijn regering kreeg aanvankelijk meer greep op de endemische Chileense inflatie. Maar

¹⁴ E.-S. Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960* (New York 2002) p. 30 en 70.

¹⁵ Ibidem, p. 73.

¹⁶ S. Collier en W. F. Sater, *A History of Chile, 1808-1994* (Cambridge 1996) p. 315.

¹⁷ D. K. Lewis, *The History of Argentina* (Westport 2001) p. 104.

¹⁸ Collier en F. Sater, *A History of Chile, 1808-1994*, pp. 251-256.

¹⁹ Ibidem, p. 240 en 271.

ook hij koos er uiteindelijk, net als de voorgaande presidenten, voor de geldpers van de centrale bank in te zetten om de uitgaven van de overheid te dekken.²⁰

Onder de christendemocraat Eduardo Frei kwam na 1964 een aantal hervormingsprogramma's op gang: door de staat ondersteunde herverdelingen van landbouwgrond (op bescheiden schaal begonnen onder Alessandri), woningbouwprogramma's voor met name de armen en gemeenschapsprojecten in de sloppenwijken. Daarnaast verhoogde de regering de uitgaven voor en investeringen in onderwijs en zorg fors.²¹ Met de verkiezing van de socialist Salvador Allende in 1970 begon de Chileense crisis die uiteindelijk de aanleiding zou vormen tot de staatsgreep.

De naoorlogse politiek van Argentinië werd in hoge mate bepaald door de figuur Juan Domingo Perón en door staatsgrepen met een daaropvolgend militair bewind in 1955-1958 en in 1966-1973. Perón, die zelf deelnam aan een staatsgreep in 1943, werd drie jaar later verkozen tot president. Hij voerde een populistisch politiek met een partij die aan zeer uiteenlopende belangengroepen onderdak bood. Maatschappelijk vond hij in de grote vakcentrale CGT zijn belangrijkste steun door zijn beleid van industrialisatie, inkomensherverdeling en sociale programma's. Zijn beroep op de Argentijnse nationale waardigheid en de sterrenstatus van zijn vrouw Evita maakten van hem een soort vader des vaderlands. Aanvankelijk was Perón's politiek succesvol, maar de ineensstorting van de graanprijzen na 1950 en het woekeren met de nationale deviezenvoorraad leidden tot een gapend begrotingstekort en inflatie.²² Het was voor Perón niet langer mogelijk om zijn ruimhartige beleid voort te zetten, waardoor de onrust toenam. Schandalen rond zijn persoon, conflicten met de katholieke kerk en de ontstane economische crises leidden in 1955 tot een coup die hem in ballingschap dwong. Hoewel zijn politieke aanhang zeer zwaar te leiden had onder de vervolging van de militairen, hield hij vooral via de vakbeweging een machtsbasis. Zijn schaduw hing tot zijn terugkeer in 1973 boven de Argentijnse politiek.²³

De poging van de militairen om terug te keren naar een puur op agrarische export steunende economie faalde door een gebrek aan investeringskapitaal om de landbouw te moderniseren. Devaluatie en het opheffen van import- en exportrestricties boden onvoldoende soelaas.²⁴ De daarop volgende democratisch gekozen burgerregeringen probeerden met wisselend succes de economische balans te herstellen door dan weer eens het land opnieuw open te stellen voor buitenlandse ondernemingen en kapitaal gekoppeld aan het nastreven van een sluitende begroting,

²⁰ Ibidem, p. 282.

²¹ Ibidem, pp. 311 -315; Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p.76.

²² Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, pp. 30 - 33.

²³ D. K. Lewis, *The History of Argentina* p. 113.

²⁴ Ibidem, p. 117.

om daarna weer voor een meer peronistische lijn te kiezen.²⁵ De militairen die het land tussen 1966 en 1973 leidden, slaagden er vooral door het verzet van de vakbeweging niet in de peronistische economische structuur wezenlijk te veranderen. Bovendien werden de grootste provincies inmiddels weer door peronisten geregeerd. Opstanden in de grote steden van de geradicaliseerde jeugd van de jaren zestig, luiden een periode van gewapend verzet in die na 1972 uitmondde in een onoverzichtelijke de facto burgeroorlog.²⁶

De crises en de coups

De politieke positie van Salvador Allende en zijn Unidad Popular regering stond vanaf het begin onder grote druk. Bij geen van de drie verkiezingen waaraan de coalitie van socialisten, communisten en marxistische radicalen deelnam, behaalde zij een meerderheid (1970 presidentieel 36,3%, 1971 gemeenten 49,7% en 1973 parlement 43,9%).²⁷ De CIA gaf al vanaf de verkiezingen van 1964 financiële steun aan de conservatieven en christendemocraten om Allende tegen te werken. President Nixon begon in 1970 onmiddellijk een internationale economische sabotage campagne tegen de Unidad Popular regering, waardoor het land geen toegang meer had tot kredieten van internationale organisaties.²⁸ Na de nationalisatie van de koperwinning werden de tegoeden van Chili geblokkeerd. Binnen Chili was er een sterk anticommunistische oppositie die al snel ook de christendemocraten omvatte. De meeste wetsvoorstellen van de regering haalden geen parlementaire meerderheid.

Het radicale hervormingsprogramma van de Unidad Popular omvatte de nationalisatie van de koperwinning en vele andere bedrijven, onteigening en herverdeling van grond en een sterke stijging van de sociale uitgaven. De uitvoering van het programma ontsnapte echter vaak aan de greep van de regering, waardoor een ongecontroleerd revolutionair proces op gang kwam dat velen angst aanjoeg en dat ten koste ging van de productiviteit. Het bebouwde areaal landbouwgrond kromp met twintig procent en de opbrengsten van tarwe (dertig procent), rijst (twintig procent) en suikerbiet (veertig procent) namen sterk af. In 1973 controleerde de staat tachtig procent van de industriële bedrijvigheid, in nogal wat gevallen onder leiding van amateuristisch arbeiderszelfbestuur.²⁹ De gevolgen voor de staatshuishouding en de handelsbalans waren zeer

²⁵ Ibidem, pp. 118 – 128.

²⁶ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p. 35.

²⁷ Collier en Sater, *A History of Chile, 1808-1994*, p. 333.

²⁸ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p. 86 en 87.

²⁹ Collier en Sater, *A History of Chile, 1808-1994*, pp. 340 -345.

negatief. De gevolgen van de oliecrisis en de daaropvolgende wereldwijde recessie vergrootten de problemen.

Een door de CIA geëntameerde staking van transportondernemers leidde tot voedseltekorten en speculatie. De dienst had via de opleidingsprogramma's aan de in Panama gevestigde militaire Academy of the Americas een uitgebreid netwerk van contacten binnen het leger opgebouwd. In dit klimaat van onzekerheid, angst en publieke confrontaties tussen voor- en tegenstanders grepen de strijdkrachten onder leiding van generaal Augusto Pinochet met uitdrukkelijke Amerikaanse goedkeuring op 11 september 1973 de macht. Na de coup werden 40.000 mensen opgepakt, van wie er 1850 werden geëxecuteerd. Van 1300 vermisten wordt verondersteld dat ze zijn omgebracht. Precieze cijfers zijn er niet. De waarheidsgetrouwheid van de tienduizenden verhoren door de Rettich en Valech commissies zijn betwist. Vele duizenden zijn gemarteld. Tussen de 200.000 en een miljoen mensen verlieten het land.³⁰

In Argentinië behaalde de peronistisch partij in 1973 onder 'leiding' van zetbaas Hector Campora een overtuigende overwinning bij de presidentsverkiezingen. Campora was de chaotische situatie binnen het land en de peronistische beweging waarin verschillende facties elkaar bestreden niet de baas. Hierdoor kreeg Perón van het leger toestemming terug te keren om deel te nemen aan nieuwe verkiezingen omdat ook de generaals in hem de laatste kans zagen om de eenheid in het land te herstellen. Perón koos na een ruime overwinning (62%) tot verrassing van zijn radicale jeugdbeweging echter voor de rechtervleugel van zijn partij en ondersteunde de bestrijding van de stadsguerrilla. Een opleving van de exportprijzen leken Perón's presidentschap nieuwe vleugels te geven met een door alle maatschappelijke geledingen onderschreven economisch pact. Maar Perón kon zelfs de tegenstellingen binnen zijn eigen partij niet overbruggen en stierf op 1 juli 1974.³¹

Na zijn dood nam zijn weduwe Isabel de leiding over, maar zij was totaal incompetent en omringde zich met inferieure adviseurs. De stadsguerrilla van de *Montoneros* (bestaande uit peronistische jongeren en geradicaliseerde katholieken) en de rechtse doodseskaders AAA (Argentijnse Anticommunistische Alliantie) die steun hadden van de regering bestreden elkaar in de straten van de steden. Het economisch beleid probeerde volgens peronistische traditie de verschillende belangengroepen tevreden te houden. Daardoor nam de regering elkaar tegenwerkende besluiten die met de sterk gestegen olieprijs de toch al wankele economie in een totale crisis stortten. De industriële productie liep sterk terug en de inflatie bedroeg in 1975 1000% op jaarbasis.³²

³⁰ M. Ensalaco, *Chile under Pinochet: Recovering the Truth* (Philadelphia 2000) p. 46.

³¹ D. K. Lewis, *The History of Argentina*, p. 137.

³² *Ibidem*, pp. 142 -144.

De Verenigde Staten stelden zich al sinds de start van de peronistische economische politiek negatief op tegenover Argentinië. Zij wantrouwden de nationalistische retoriek en verfoeiden de beperkingen voor de Amerikaanse bedrijven en banken. Onder president Carter, die zich sterk verzette tegen de mensenrechtenschendingen in Chili, onthielden de Verenigde Staten zich van inmenging.

In 1975 raakte het leger steeds meer direct betrokken in de strijd tegen de stadsguerrilla en op 24 maart 1976 namen de militairen onder leiding van Jorge Videla de macht over van wat nog resteerde van de regering van Isabel Perón. Na de staatsgreep begon het bewind wat het zelf 'de vuile oorlog' noemde. Het aantal slachtoffers wordt geschat op 20.000. Omdat velen gedrogeerd uit vliegtuigen boven zee zijn gegooid en als vermisten zijn geregistreerd is een precies bewezen aantal nooit vastgesteld. Een aparte categorie vormen de kinderen (500 à 600) van vervolgd die door militairen werden geadopteerd en die jaren op zoek moesten naar hun werkelijke identiteit.³³

De economische en politieke crises in beide landen vormde de aanleiding voor de coups. Tegelijkertijd hadden de staatsgrepen als bedoeling de invoering van een radicaal anders economisch model. De import vervangende industrialisatie met zijn sterk door de staat geleide economie en afscherming van de wereldmarkt was in de ogen van de militaire regimes achterhaald. In Argentinië wilden de militairen afrekenen met het populisme van de peronisten en in Chili wilde de junta een einde maken aan de socialistische experimenten van Allende.

Hoofdstuk 2

Het economisch beleid van de junta's

Chili

Na de coup stond het regime van Pinochet niet alleen voor de uitdaging om de machtsovername te consolideren maar moest het ook de economische problemen van Chili aanpakken. Het leger had nog geen plan om de eroderende economie te redden. De junta zocht haar adviseurs in eerste instantie binnen de gelederen van christendemocraten die hoge functies in de privésector bekleedden. Het was een teleurstelling. De adviseurs maakten zich sterk voor staatsteun voor hun eigen bedrijven. Subsidies en andere vormen van cliëntisme en een sterk leidende hand van de staat stonden in schril contrast met de vrijmarkteconomie waarover zij spraken. Na een jaar hadden de christendemocraten alle legitimiteit bij de junta verloren en werden ze weggestuurd. Inmiddels stond

³³ M. Baud, *Militair geweld, burgerlijke verantwoordelijkheid. Argentijnse en Nederlandse perspectieven op het militair bewind in Argentinië (1976-1983)* ('s-Gravenhage 2001) p. 81 en 82.

de inflatie nog op zo'n 370 % per jaar, was de werkloosheid gestegen en stagneerden de lonen.³⁴ De staatsinkomsten waren met een derde afgenomen en de koperinkomsten gekelderde. Daarnaast worstelde Chili met hoge importprijzen voor de olie. De weg was vrij voor een groep economen die een radicaal andere koers zou doorvoeren.³⁵

De *Chicago Boys* was een groep technocraten die nagenoeg allemaal een economische studie hadden gevolgd aan de Katholieke Universiteit van Chili of de Universiteit van Chicago. Hun geestelijk vader was Milton Friedman. Hij ging ervan uit dat alleen een crisis kan leiden tot ingrijpende economische hervormingen. Globaal gezien bestond zijn model uit privatisering, deregulering en sterke bezuinigingen op sociale uitgaven. Deze 'nieuwe weg' moest een eind maken aan het tot dan toe veel toegepaste Keynesiaanse model dat een veel grotere overheidsinvloed en overheidsingrijpen in geval van crisis voorstond. De gewelddadige coup tezamen met de hyperinflatie brachten de crisis die nodig was om radicale hervormingen door te voeren. De militairen zorgden ervoor dat elke oppositie tegen de nieuwe koers de mond gesnoerd zou worden.

De *Chicago Boys* kregen veel ruimte en middelen voor hun 'economische revolutie' maar het regime gaf geen carte blanche. De militairen bleven er bovenop zitten. Zij plaatsten officieren in alle overheidsbureaus en controleerden de beslissingen van de economen grondig. De *Chicago Boys* en Pinochet vonden elkaar in hun afkeer van een door de staat gestuurde economie en de wens 'solide' macro-economische fundamenten te leggen.³⁶

Het regime privatiseerde in twee rondes vrijwel alle staatsbedrijven. In de eerste vijf jaar deed zij er ruim drie kwart van de hand. Deze bedrijven stonden voor veertig procent van het Bruto Nationaal Product. Tijdens de recessie van 1982-1983 was de regering genoodzaakt vijftig geprivatiseerde bedrijven die in de problemen waren gekomen terug te kopen. De tweede ronde van de privatisering vond plaats na 1985. Ironisch genoeg bleef de door Allende doorgevoerde nationalisatie van de kopermijnen in stand. De opbrengst van het monopolie gaf de junta de middelen om ontwikkelingsprogramma's te bekostigen. Tien procent werd gereserveerd voor militaire uitgaven.³⁷

Door de tariefmuren te slechten werd het Chileense bedrijfsleven blootgesteld aan de concurrentie op de wereldmarkt. De sterk verlaagde importheffingen maakten buitenlandse producten veel goedkoper. Veel bedrijven verloren de concurrentieslag en moesten sluiten. De

³⁴ MOxLAD, geraadpleegd op 27-3-2018,

<http://moxlad-staging.herokuapp.com/home/en#tabs-metodologia-wrapper>

³⁵ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p. 153 en 154.

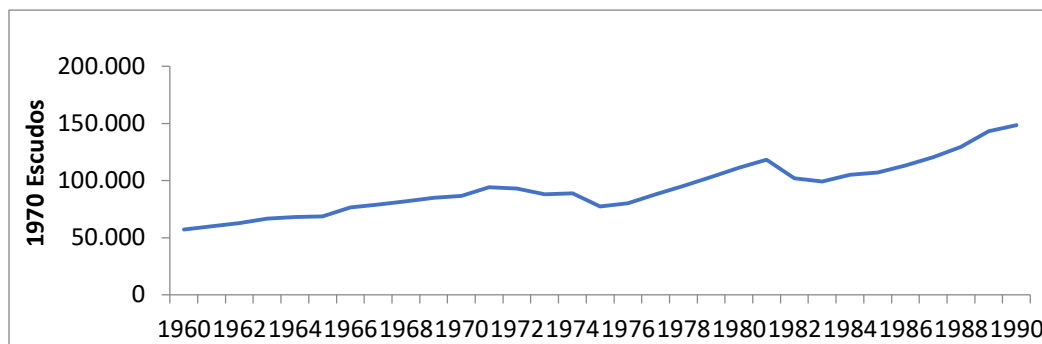
³⁶ Ibidem, p. 149.

³⁷ Ibidem, p. 152.

grootste klappen vielen bij de bouwsector met een daling van 26 procent en de industriële sector met 25,5 procent. De werkloosheid schoot omhoog en verdriedubbelde tot 16,3 procent in 1976. Het regime voerde een reeks maatregelen uit om de uitgaven en inkomsten van de staat in balans te brengen. Per 1978 was een kwart van de ambtenaren naar huis gestuurd. Overheids subsidies werden afgeschaft. De bevolking moest veel meer betalen voor de openbare voorzieningen zoals elektriciteit. Op alle producten werd btw geheven en er kwam een hoge belasting op luxe goederen. Het begrotingstekort daalde van 27,7 procent in 1973 naar 2,9 procent in 1975.

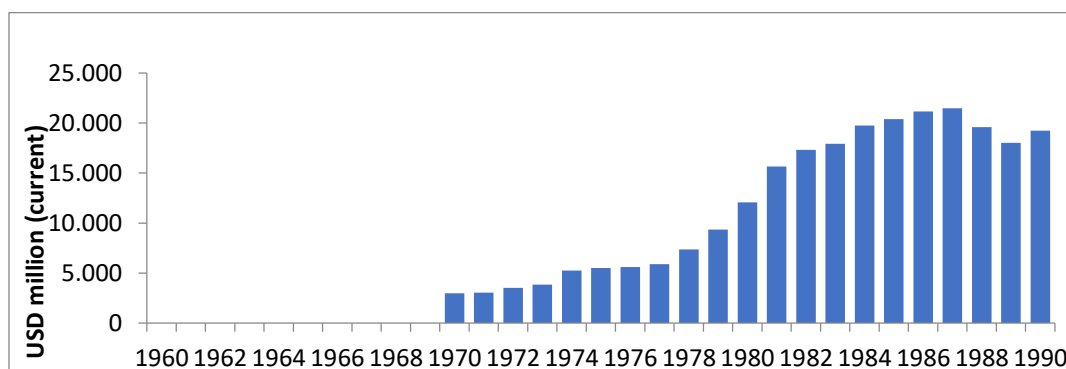
Het Bruto Nationaal Product was in 1975 met 13 procent afgenomen en met 14,4 procent per hoofd van de bevolking. In de jaren daarna steeg het BNP in een gestaag tempo tot de kredietcrisis van 1982. De inflatie daalde weliswaar maar bleef toch relatief hoog. Van 1973 tot 1977 daalde de inflatie van 606,8 procent per jaar naar 84,1 procent per jaar.³⁸

1) Reëel bruto binnenlands product (bbp), Chili

Bron: MOxLAD; geraadpleegd op 27-3-2018, <http://moxlad-staging.herokuapp.com/home/en#tabs-metodologia-wrapper>

2) Buitenlandse schuld, Chili

Bron: MOxLAD; geraadpleegd op 27-3-2018, <http://moxlad-staging.herokuapp.com/home/en#tabs-metodologia-wrapper>

Doordat het regime de financiële markt vrijgaf en de Verenigde Staten stopten met hun economische

³⁸ MOxLAD; geraadpleegd op 27-3-2018, <http://moxlad-staging.herokuapp.com/home/en#tabs-metodologia-wrapper>

sabotage, stroomde buitenlands kapitaal Chili binnen. Krediet was goedkoop vanwege de overvloed aan Arabische oliedollars waarover de banken konden beschikken. Zestien nieuwe banken openden hun deuren voor de Chilenen. Er werd volop geleend. Zo werden veel privatiseringen met geleend geld gefinancierd en losten de overgebleven staatsbedrijven hun tekorten met kredieten af omdat zij niet meer bij de centrale bank mochten lenen. In 1981 knalde de opgepompte kredietballon uiteen als gevolg van een internationale financiële crisis die leidde tot veel hogere rentepercentages. Chileense banken en bedrijven kwamen daardoor in grote problemen en er was een sterke terugval van het Bruto Nationaal Product. De ogenschijnlijk schitterende resultaten van het door de *Chicago Boys* gevoerde beleid bleken veel kwetsbaarder dan gedacht.

Tussen 1982 en 1985 verloor de junta het vertrouwen in de *Chicago Boys*. Dit blijkt uit het grote aantal personele wisselingen op het ministerie van economische zaken. In 1985 stelde het regime Hernán Büchi aan. Büchi zette het beleid van de *Chicago Boys* voort. Daarnaast introduceerde hij een ingenieus plan om de schuldenlast te verlagen. Hij verkocht de in dollars aangegane schulden van de staat voor 59 procent van de oorspronkelijke waarde. Investeerders konden met de schuld tegen gunstige voorwaarden aandelen in Chileense bedrijven kopen. Met dit programma verlaagde Büchi de buitenlandse schuld met 25 procent. Critici kenschetsten zijn beleid als 'give away'.³⁹

In 1988 stemde de Chilenen in een referendum tegen een nieuwe achtjarige regeerperiode van Pinochet. Een jaar later waren er presidents- en parlamentsverkiezingen die de christendemocraat Patricio Aylwin aan de macht brachten namens een coalitie van zeventien politieke partijen. Aylwin hield de geliberaliseerde markteconomie in stand maar verhoogde de belasting om de sociale ongelijkheid te kunnen corrigeren. Hij meende dat de militairen een 'duende social', een sociale schuld, hadden nagelaten. Voor de bovenlaag was Chili een efficiënter en welvarender land geworden. Voor de armen –veertig procent van de bevolking- was er slechts tijdelijk werk en voortdurende onzekerheid.⁴⁰

Argentinië

Net als Pinochet was generaal Jorge Videla een voorstander van economisch liberalisme. Hij was ervan overtuigd dat Argentinië dezelfde weg als Chili op zou moeten gaan. De junta benoemde Alfredo Martínez de Hoz, een bankier en zakenman, tot hoofd van het ministerie van financiën. Hij kwam voort uit een familie van grootgrondbezitters en onderhield goede contacten met federaties in de landbouw en industrie. Via zijn voormalige werkgever David Rockefeller had hij ook banden met

³⁹ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, pp. 159-162.

⁴⁰ Collier en Sater, *A history of Chile, 1808-1994*, p. 374.

de bankiersgemeenschap in de Verenigde Staten. Martinez de Hoz werd architect van de 'nieuwe economische orde'. Het leger kon zich nu volledig richten op de bestrijding van de 'burgerlijke subversie', de 'vuile oorlog'. Ook in Argentinië werd een jonge generatie van economen benaderd, de Liberalen. Deze technocraten streefden net als de *Chicago Boys* naar het verkleinen van de rol van de staat in de economie, liberalisering en deregulering en herstellen van monetaire stabiliteit en een fiscaal evenwicht.⁴¹

Hoewel de Argentijnse junta een einde leek te gaan maken aan de peronistische staatsbedrijven met hun monopolies, maakten de militairen die daarin een belang hadden gebruik van hun vetorecht om privatiseringen tegen te houden. De junta wilde draagvlak onder de bevolking verwerven door werkloosheid te voorkomen. Het militaire apparaat ontpopte zich tot een overkoepelend staatslichaam, dat het land verdeelde onder de verschillende takken van de strijdkrachten. Dit vertraagde de besluitvorming, wat de staat op sommige momenten totaal lam legde.⁴²

De Hoz hief de 40 procent exportbelasting op de landbouw op en trok alle restricties tegen buitenlandse investeringen in. Het regime verlaagde de lonen met een derde en stelde één vaste wisselkoers in. Verder werd met het bedrijfsleven afgesproken de prijzen voor een korte periode van vier maanden te bevriezen. Hierdoor daalde de inflatie in de eerste twee jaar sterk. De keerzijde was een scherpe teruggang in de industriële productie en een oplopende werkloosheid. Om de staatsbedrijven overeind te houden die de internationale concurrentie niet aankonden, moest de staat de oplopende verliezen dekken, waardoor het tekort op de begroting opliep. De centrale bank nam de schulden van de staatsmonopolies en de slechte leningen van de banken vanaf 1979 over. De regering maakt een einde aan de controle over de financiële markt door het renteplafond en het maximum aan te lenen krediet af te schaffen. Daardoor moesten de banken concurreren om klanten te werven zowel voor het inleggen van kapitaal als het verlenen van krediet. Het gevolg hiervan was dat Argentinië aantrekkelijk werd voor het beleggen van de petrodollars die vanuit de Arabische landen via de Amerikaanse banken in enorme hoeveelheden op de financiële markten werden aangeboden. Net als in Chili veroorzaakte dit vanwege de lage rente een enorme schuldenlast.⁴³

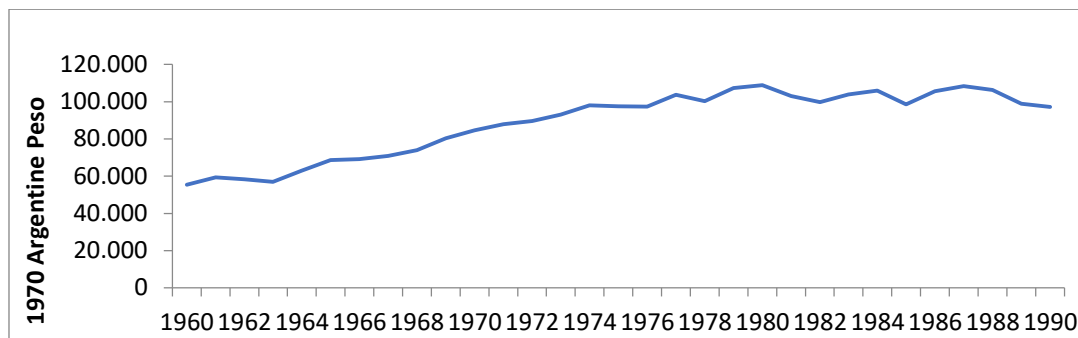
De financiële crisis die in 1981 uitbrak, trof de onvoldoende geherstructureerde economie van Argentinië hard. Als gevolg van de zware economische recessie liep het Bruto Nationaal Product nog verder terug en steeg schuldenlast tot een ondraaglijk niveau.

⁴¹ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p. 38 en 39.

⁴² M. Heredia, 'Economic Ideas and Power during the Dictatorship' In: H. Verbitsky en J. Bohoslavsky (eds.), *The Economic Accomplices to the Argentine Dictatorship: Outstanding debt* (Cambridge 2015) pp 47-60, aldaar p. 54.

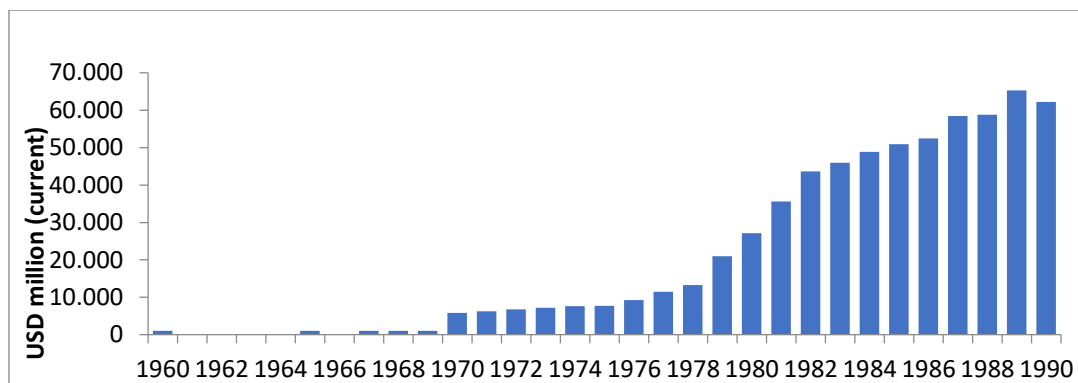
⁴³ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p. 40.

3) Reëel bruto binnenlands product (bbp), Argentinië

Bron: MOxLAD; geraadpleegd op 27-3-2018, <http://moxlad-staging.herokuapp.com/home/en#tabs-metodologia-wrapper>

4) Buitenlandse schuld, Argentinië

Bron: MOxLAD; geraadpleegd op 27-3-2018, <http://moxlad-staging.herokuapp.com/home/en#tabs-metodologia-wrapper>

De recessie betekende tevens het einde van het laatste restje legitimiteit van de junta in de ogen van zowel de gewone bevolking als de economische elite. De junta zag zich genoodzaakt om alle herstructureringsmaatregelen die sinds 1976 waren getroffen, terug te draaien in een poging om de gevolgen enigszins in de hand te krijgen en een opstand te voorkomen.⁴⁴

In 1981 schoof generaal Galtieri, zijn collega Viola, de opvolger van dictator Videla opzij en begon als afleidingsmanoeuvre voor de economische malaise een oorlog om de Falklandeilanden. Om de oorlog te kunnen financieren legde het regime een groot beslag op de staatbegroting. De Argentijnse militaire top veronderstelde dat het Verenigd Koninkrijk de bezetting van de Falklandeilanden zou accepteren. Maar het Britse leger sloeg onder leiding van Margaret Thatcher keihard terug waardoor het Argentijnse leger in twee maanden een beschamende nederlaag moest ondergaan die het einde van de dictatuur betekende.⁴⁵

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Heredia, 'Economic Ideas and Power during the Dictatorship' In: Verbitsky en Bohoslavsky (eds.), *The Economic Accomplices to the Argentine Dictatorship: Outstanding debt*, pp. 47-60, aldaar p. 39.

De Junta was in 1983 gedwongen verkiezingen toe te staan en liet de democratisch gekozen regering een begrotingstekort na van veertien procent van het BNP, een inflatie van 310 procent per jaar en een buitenlandse schuld die zes maal hoger was dan in 1976.⁴⁶

Het belangrijkste verschil tussen de economische ontwikkelingen in Chili en Argentinië was de relatieve stabiliteit onder Pinochet en de diepe crisis onder de Argentijnse junta. In Chili leidde de invoering van het neoliberale model weliswaar tot twee forse tijdelijke neergangen en een grotere sociale ongelijkheid. Maar de junta had in de vijftien jaar van zijn bewind de mogelijkheid om de invoeringsproblemen en de schulden crises van begin jaren '80 te bedwingen. In Argentinië liet het bewind dat na zes jaar beschaamd afdroop hyperinflatie, hoge werkloosheid en een enorme schuldenlast na. Deze economische ontwikkelingen leidden tot de verschillende herinneringsbeelden die in de volgende twee hoofdstukken aan de orde komen.

Hoofdstuk 3

De invloed van de economie op de herinneringscultuur in Chili

De ontwikkelingen die de vorming van de Chileense herinneringscultuur hebben bepaald zijn in te delen in vijf tijdvakken. Daarbij waren de politieke ontwikkelingen veel bepalender dan de economische. Bij het onderzoek van de bronnen is uiteraard wel speciale aandacht besteed aan de economische aspecten. De jaren zeventig waren de duistere repressieperiode. In het volgende decennium liet de junta de teugels schijnbaar vieren en kwam het verzet op gang. Na het referendum van 1988 dat Pinochet verloor, corrigeerden opeenvolgende regeringen zijn constitutie en de sociale schuld die hij economisch achterliet. Vanaf 1998 vond de ontmanteling van het regime plaats naar aanleiding van een justitieel onderzoek. Na 2006 normaliseerde de Chileense samenleving en ontstonden de voorwaarden voor een vrije en volwassen herinneringscultuur. De documentaires waarop dit hoofdstuk is gebaseerd, zijn besproken in de inleiding en worden beschreven in de bijlage.

⁴⁶ D. K. Lewis, *The History of Argentina*, p. 152.

De jaren '70

In de aanloop naar de coup was Chili een sterk gepolariseerde samenleving waarin links en rechts lijnrecht tegenover elkaar stonden. De verdeeldheid van het land weerspiegelde zich al in de verkiezingsuitslag van 1970. Allende en zijn *Unidad Popular* wonnen de verkiezingen met 36,6 procent. De conservatieven zaten hem op de hielen met 35,27 procent van de stemmen. Slechts met de steun van de christendemocraten (28,7 procent) ontstond een meerderheid in het parlement en kon Allende een regering vormen. Deze steun trokken zij overigens snel weer in omdat zij het niet eens waren met de revolutionaire weg die Allende insloeg.⁴⁷

De polarisatie in de jaren waarin Allende regeerde is het hoofdthema van de eerste twee documentaires uit de vierdelige serie *The Battle of Chile*. In een lange reeks van straatinterviews verwoordden voorstanders (aangesproken als kameraad) en tegenstanders (mevrouw en mijnheer) van de *Unidad Popular* hun verwachtingen in afwachting van de uitslag van de congresverkiezing in 1973. In beide kampen overheerste het optimisme. Bij de aanhang van de christendemocraten en de nationale partij klonk opluchting door dat Chili geen tweede Cuba zou worden. Bij de Allende-aanhang hoopte men op het doorzetten van het socialisme. Historische beelden tonen de strijd met economische middelen in de aanloop naar de coup, zoals de pogingen om de koperwinning te ondermijnen, de transportstaking en haar gevolgen: schaarste en speculatie met voedsel door de tussenhandel. Beide documentaires zijn twee jaar na de coup in ballingschap voltooid.⁴⁸

Andere films illustreren de scheidslijn in de Chileense samenleving vanuit een herinneringsperspectief van de protagonisten. Vergelijkbare situaties werden via contrasterende lijnen uitgelegd. Zo illustreren *Chicago Boy* Ernesto Fontaine (een van de economen onder Pinochet) en Isabel Allende (nicht van de president) de economische nood beiden aan de hand van een analoge anekdote over een kip. Fontaine legt de oorzaak bij Allende, 'Er waren mensen die kippen verkochten op straat in plaats van ze zelf op te eten omdat Allende het zo goedkoop had gemaakt.' De oppositie saboteerde volgens Isabel Allende alles.

*'Dit werd gevoeld in elk huishouden. Voor mij gold hetzelfde. Ik moest in de rij staan om een kip te krijgen. Ik was een werkende moeder dus kon dat niet doen. Mijn schoonmoeder moest daarom de hele dag in de rij staan want je kreeg er maar één per keer mee.'*⁴⁹

De uiteenlopende herinneringsbeelden die nu in Chili nog steeds opgeld doen, waren in aanleg al gevormd, vaak nog voordat de coup plaatsvond. Voor een groot deel van de middenklasse werd de ingreep van de militairen gelegitimeerd door de economische chaos in 1973. De Chileense

⁴⁷ Collier en Sater, *A history of Chile, 1808-1994*, p. 350.

⁴⁸ P. Guzmán, *The Battle of Chile part I* (1975) en *Part II* (1976).

⁴⁹ C. Fuentes en R. Valdeavellano, *Chicago Boys* (2015), (33'40"-33'55"); C. Cetywa, *Santiago Files* (2011), (30'47"-31'15").

rechter Juan Guzman herinnert zich in de documentaire *The Judge and the General* -waarin de makers de rechter volgden bij zijn onderzoek naar de misdaden van het Pinochets regime- dat zij thuis champagne dronken en toastten op de coup.

'Links en rechts waren constant met elkaar in gevecht. We waren tevreden met de staatsgreep totdat we hoorde dat Allende zichzelf had gedood of was gedood. Toch had ik het gevoel dat de zaken beter (zowel in economische zin als door de afname van geweld) zouden kunnen worden.'

Het gezin van Juan Guzman behoorde tot de hogere middenklasse en Guzman had een goede opleiding genoten. Zijn vader was diplomaat. Als Allendes politieke tegenstander de conservatief Alessandri had gewonnen, had ook Guzman een diplomatenpost kunnen bekleden. Hoewel zijn vader Allende zeer goed kende, steunde de familie Guzman hem niet. De rechter beaamt in de documentaire dat iedereen verwachtte dat er wat zou gebeuren, maar niemand had gedacht dat het zo grof en wreed zou gaan. *'Als mij als jong soldaat was opgedragen mensen op dat moment neer te schieten',* zegt hij, *'had ik dat gedaan.'*⁵⁰

Een deel van de Chilenen wordt gedreven door een rabiaat anticommunisme, dat in een aantal documentaires zichtbaar is bij onder andere de terugkeer van Pinochet uit Londen in 2000. Aanhangers van Pinochet scanderen zijn naam en schelden tegenstanders uit voor communistische varkens.⁵¹

Het economisch beleid, dat radicaal afrekende met de poging van Allende om in Chili een socialistische economie in te voeren, komt in de documentaires alleen in algemene zin aan de orde. Zelfs de film *Chicago Boys* over de architecten van het nieuwe neoliberale marktmodel besteedt geen aandacht aan specifieke maatregelen. De economen kijken in de documentaire terug op hun studententijd en carrières. Sergio de Castro, een van de eerste *Chicago Boys* die een politieke functie zou gaan bekleden in de regering van Pinochet, ervoer het bombardement op het presidentieel paleis als een moment van 'puur geluk': *'Wat moest gebeuren, gebeurde'*. Samen met zijn metgezellen beklom hij een heuvel om de coup goed te kunnen aanschouwen.⁵² De vanzelfsprekende weerzin tegen het communisme -zij waren immers opgeleid tot kapitalist puur sang- had hen er na de verkiezing van de marxistische president al toe gebracht argumenten te bedenken die de inauguratie van Allende zouden kunnen tegenhouden. Toen die toch plaatsvond, verruilden zij Chili opnieuw voor de Verenigde Staten. *'Het spijt mij dit te zeggen, maar toen ik wegging en op het vliegveld stapte, was daar de communistische jeugd met communistische vlaggen,'* aldus Ernesto

⁵⁰ Farnsworth en Leverton, *The Judge and the General*, (6'40''-7'00'').

⁵¹ Ibidem, (1'58''-2'50'').

⁵² Fuentes en Valdeavellano, *Chicago Boys*, (43'00''-44'30'').

Fontaine, *'Ze controleerden mijn tassen om te zien of ik niet iets had meegenomen. Toen het vliegtuig opsteeg dacht ik: gelukkig verlaat ik dit rot land!*'⁵³

De *Chicago Boys* konden zich in hun technocratische ivoren toren totaal onttrekken aan de wrede werkelijkheid waarin zij hun radicale economische ingrepen als met een afstandsbediening doorvoerden. De interviewer confronteert hen vooral met de politieke context van de dictatuur.

Sergio de Castro: *'Chili is diametraal veranderd. In economische zin, is het een fantastische vooruitgang en dat zal zeker zo blijven.'* (.....) *'Ik wist niets, absoluut niets. Ik wist niets van mensen die zijn vermoord of slecht waren behandeld. Toen mensen dit soort dingen zeiden dacht ik dat het leugens waren.'* Interviewer: *'En toen je minister was, sprak je toen niet met andere leden van de regering over deze geruchten, leugens, of hoe jij het ook wil noemen?'* Sergio de Castro: *'nee, als we kabinetsbijeenkomsten hadden besproken we specifieke problemen en loste we op wat er moest worden opgelost of wat niet gedaan moest worden.'* Interviewer: *En je sprak hier niet over?* De Castro: *Nee. Ik ging vaak naar meetings van de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds en had vrienden in het ministerie van buitenlandse zaken. Zij zeiden: kijk in Chili, daar is repressie, marteling etc. En ik geloofde het niet.* Interviewer: *En toen je terugkeerde naar Chili, vroeg je Pinochet hiernaar?* De Castro: *Nee, we spraken nooit over dit onderwerp.* Interviewer: *Waarom niet?* De Castro: *Omdat ik Economische Zaken deed en mijn eigen problemen had. En ik wilde me niet in andere zaken mengen.'*⁵⁴

De *Chicago Boys* zijn in Chili nooit in de beklagdenbank terecht gekomen. Zij zijn gerespecteerde burgers gebleven die na de dictatuur op hoge posities terecht zijn gekomen bij bedrijven, universiteiten en de overheid.

Het bewustzijn van de gevolgen van de coup was logischerwijs vooral aanwezig bij de slachtoffers, hun naasten en nabestaanden. Het meest in het oog springend waren de schendingen van de mensenrechten. Deze kregen in de meeste documentaires de grootste aandacht. Maar deze schendingen hadden ook tot doel het terugdraaien van de economische politiek van Allende: het ongedaan maken van de landhervormingen en bedrijfsbezettingen. In de documentaire *The Battle of Chile* zegt een arme boerendochter dat zij door Allende in ieder geval iets had, terwijl zij daarvoor niets had. Hetgeen impliceert dat zij onder Pinochet opnieuw zonder eigen bron van inkomsten zat.⁵⁵ De negatieve effecten van het neoliberale beleid op de onderkant van de samenleving zijn slechts in een aantal verdwaalde fragmenten vastgelegd. In de film *Chicago Boys* halen kinderen gekleed in

⁵³ Ibidem, (28'52''-29'20'').

⁵⁴ Ibidem, (1.13'19''-1.13'30'') en (1.00'40''-1.02'07'').

⁵⁵ P. Guzmán, *The Battle of Chile I* (1975) *II* (1976) *III* (1979).

lompen soep bij een centrale gaarkeuken voor hun gezin in een kamp van onderkomens die uit planken en stukken stof bestaan.⁵⁶

In *La memoria obstinada* kijkt een groep naaste medewerkers van Allende, naar aanleiding van beeld waarop zij naast de auto van 'hun' president lopen, terug op wat zij als de mooiste tijd van hun leven beschouwden. Zij beschrijven het gevoel dat ze toen bezig waren op democratische wijze van Chili een rechtvaardige samenleving te maken.⁵⁷ In dat begrip rechtvaardigheid ligt voor hen ondubbelzinnig radicale economische hervorming besloten. Deze generatie van linkse activisten verloor in 1973 voorgoed iedere vorm van invloed. Hun herinneringsbeeld wordt bepaald door de vervolgingen en het daarna totaal in onbruik raken van hun radicaal marxistische ideeën. In dat opzicht is het van belang te bedenken dat een groot deel van de kritische Chilenen het land ontvluchtte. Daarmee nam de invloed van dit ideologisch bepaalde radicaal-kritische deel van de natie binnen de grenzen af.

Het Pinochetregime onderdrukte de binnenlandse oppositie snoeihard. Er waren nog wel wat kleine guerrillagroepen actief en de communisten 'overleefden' in de illegaliteit binnen de sloppenwijken van de grote steden, maar zij vormden geen serieuze bedreiging.

Er was één organisatie die Pinochet met fluwelen handschoenen benaderde en dat was de Katholieke kerk. Kardinaal Raúl Silva Henríquez maakte gebruik van die bijzondere positie en richtte al in 1974 het *Vicariaat van Solidariteit* op. Deze organisatie registreerde de wreedheden middels gesprekken met gevangenen die het regime de bisschop toestond en hielp mee in de zoektocht naar de vermisten. Zo legde het Vicariaat een archief aan dat van onschatbare waarde bleek toen in 1998 het onderzoek naar de misdaden van het regime van start ging.⁵⁸

Jaren '80

Het regime Pinochet voerde na 1980 een schijnbare politieke liberalisering door. Dit ging gepaard met het vastleggen van een nieuwe constitutie waarin onder andere de amnestie voor de generaal en zijn militairen gegarandeerd werd. Middels een referendum dat gepaard ging met de nodige repressie en terreur wist Pinochet 67 procent van de stemgerechtigden zover te krijgen om vóór de invoering van zijn grondwet te stemmen. Er ontstond een zogenaamde verzachting van de dictatuur. Voorzichtig werden tegengeluiden in het openbaar mogelijk.

De *Chicago Boys* wisten de oplopende inflatie en werkloosheid als gevolg van de economische crisis die in 1982 Chili in een zware recessie stortte, niet in te dammen. Hierdoor kreeg

⁵⁶ Fuentes en Valdeavellano, *Chicago Boys* (2015), (1.09'25"-1.10'16").

⁵⁷ P. Guzmán, *La Memoria Obstinada* (1997), (16'58"-21'30").

⁵⁸ Collier en Sater, *A history of Chile, 1808-1994*, p. 632.

hun prestige als economische tovenaars een flinke knauw. Desalniettemin werd het economisch beleid in grote lijnen voortgezet, ook al vond er vijfmaal een wisseling van de wacht plaats op het ministerie van Financiën tot in 1985 Hernán Büchi het roer tot het einde van de dictatuur in handen kreeg. Studentenactivist Enrique Paris bekritiseert in *The Children of Pinochet* Büchi's beleid om opkopers van staatsschulden tegen lage prijzen aandelen in te privatiseren bedrijven te verlenen: *'Onder de dictatuur deed de Chileense staat de bronnen/middelen weg die aan de Chileense bevolking toebehoorden. Voor een belachelijke geldsom, om zoveel mogelijk fortuin te verkrijgen.'*⁵⁹ Terugblikkend lijken de *Chicago Boys* zich over hun verlies aan prestige nauwelijks zorgen te maken. *'En er zijn geen corrigerende maatregelen mogelijk die compleet pijnloos zijn. Die bestaan niet. Er is altijd iemand die geraakt wordt'*, aldus Sergio de Castro.⁶⁰

Ondanks restricties op politieke en vakbondsorganisaties was het klassen- en politiek bewustzijn nooit geheel uitgestorven. De nadelige gevolgen van de economische crisis waren de belangrijkste oorzaak voor het meer publiek wordende verzet. Op 11 mei 1983 riep de 'Lech Walesa van Chili', Rodolfo Seguel, een algemene staking uit, die tot ieders verrassing brede steun kreeg. *'Santiago was verlamd: het loeien van autoclaxons en het slaan op potten en pannen maakte duidelijk dat de militante oppositie was teruggekeerd op straat. In de daaropvolgende drie jaar waren er meer dan twintig van deze protestdagen met stakingen, demonstraties en gevechten met de politie.'*⁶¹

De documentaires *Pinochets Children* en *La ciudad de los Fotógrafos* laten uitgebreide fragmenten van de demonstraties en andere acties zien. *'We verzamelden ons hier. De demonstraties vonden meestal rond twaalf en één uur plaats. Mensen gooiden pamfletten over ons heen en dan begonnen de activiteiten. Alles zag er hetzelfde uit als dat het er nu uit ziet, en dan opeens begonnen mensen te schreeuwen: 'Brood, werk, gerechtigheid en vrijheid!!!'*⁶²

Op 1 mei 1984 verzamelden zich 250.000 mensen in het Parque Higgins in Santiago om na een oproep van de vakbeweging de dag van de arbeid te vieren. Ook tijdens deze massamanifestatie lieten de leuzen op spandoeken en borden zien dat de economische omstandigheden een integraal onderdeel vormden van de politieke strijd tegen het regime.⁶³

De stakingen beperkten zich niet alleen tot vakbondslieden: ook de universiteiten en hun studenten, journalisten en politici lieten zich steeds meer in het openbaar horen.

⁵⁹ P. Rodriguez, *Pinochets Children* (2003), (40'20"-40'36").

⁶⁰ Fuentes en Valdeavellano, *Chicago Boys* (2015), (1.09'12"-1.09'20").

⁶¹ Collier en Sater, *A history of Chile, 1808-1994*, p. 376.

⁶² S. Moreno, *La ciudad de los Fotógrafos* (2006), (36'00"-36'30").

⁶³ P. Caldichoury, *Las imágenes prohibidas*, capítulo 2 (17'36" – 18'05").

*'In de jaren 80 was een deel van de autoriteit van het regime verzacht', vertelt oud-studentenleider Carolina Tohá. 'De totalitaire overheersing was over. Mensen durfden op de straat te schreeuwen, de ondergrondse radio en kranten verschenen. De maatschappij was herboren. Ik heb altijd gevoeld dat we in een land zonder maatschappij leefden maar toen niet meer, dat was voorbij. Ook door de universiteit waaide een frisse wind. Decanen werden nu gekozen door de academici, en niet door de directeuren. Zij slaagden erin de directeuren weg te sturen. De universiteit had zich bevrijd voordat het land dit zou doen. We waren altijd op straat maar vochten voor zaken in de universiteit.'*⁶⁴

Naast de studenten was er nog een grote en zeer belangrijke oppositiegroep van activisten uit de sloppenwijken, waar veel sabotageacties plaatsvonden. In het derde deel van *Las imágenes prohibidas* is een gewapende actie te zien van leden van het communistische Frente Patriótico Manuel Rodríguez (FPMR) in de sloppenwijk Población Victoria.⁶⁵ Een vrachtwagen met kippen wordt leeggehaald en de inhoud onder samengestroomde buurtbewoners verdeeld. Hetzelfde FPMR pleegde in 1986 een mislukte aanslag op het leven van Pinochet. Samen met vakbondsleden en studenten vormden de activisten in de sloppenwijken de ruggengraat van de nationale demonstraties. *'Ook al zaten wij in hetzelfde schuitje, onze realiteit was anders. Tijdens de nachtelijke protesten stierven mensen in de sloppenwijken', merkt Carolina somber op. 'Hoewel er ook studenten waren die stierven was dat niet zo veel voorkomend.'*⁶⁶

Ondanks het harde optreden van politie en militairen tegen de acties, begonnen politieke partijen zich ook steeds meer te roeren. Er werden nieuwe allianties gesmeed, alternatieven voor het regime voorgesteld en er werd openlijk kritiek geuit. Zeven jaar na het referendum van 1981 hield het regime opnieuw een volksraadpleging. Op basis van zijn eigen grondwet legde het de bevolking de vraag voor of Pinochet opnieuw een regeringstermijn van acht jaar mocht vervullen.⁶⁷ De toenemende protesten leidden ertoe dat veel meer mensen zich tegen het Pinochet-regime durfden uit te spreken ook al was de steun van het aantal voorstemmers nog verassend hoog (ruim 40 procent). Beide kampen zetten een grootscheepse campagne met gelikte spotjes op om de bevolking te overtuigen. Het 'Ja kamp' zette bij zijn spotjes in op het sentiment van patriotisme, het 'Nee kamp' legde de nadruk op de plezierige kanten van de democratie. Het feit dat het 'Nee kamp' het zich kon veroorloven om zich ook via televisie te uiten, maakt duidelijk dat het over de financiële middelen kon beschikken om dat te doen.⁶⁸

⁶⁴ Rodríguez, *Pinochets Children* (2003), (24'05"-25'11").

⁶⁵ Caldichoury, *Las imágenes prohibidas*, capítulo 3 (28'10" -30'10").

⁶⁶ Rodríguez, *Pinochets Children* (2003), (36'25"-37'00").

⁶⁷ Collier en Sater, *A history of Chile, 1808-1994*, p. 376 en 377.

⁶⁸ Rodríguez, *Pinochets Children* (2003), (40'56"-42'26").

Verzetsman Goic veronderstelt dat Pinochet zijn betekenis had verloren voor de Chileense economische elite.

*'De beslissing werd bepaald door internationale belangstelling en de behoeften van de Chileense zakenlieden. De economie zou niet groeien. Chili was een van de eerste landen die de principes van de globale economie omarmde en het was een export succesformule (de Chileense economie was in verschillende sectoren succesvol op de wereldmarkt). Maar Pinochet werd steeds slechter voor de zaken. Hij was nutteloos en ze moesten van hem af.'*⁶⁹

In 1987 verscheen het opinieonderzoek *Los chilenos y la politica*. Daaruit bleek dat de banken en grote zakenconglomeraten die een enorm deel van de Chileense economie beheersten onpopulair waren, terwijl het middelgrote en kleine bedrijfsleven in handen van Chilenen uit de middenklasse op handen werd gedragen. De meerderheid van de bevolking stond een gemengde economie voor, waarin de staat een rol bleef spelen en niet alle sectoren totaal geprivatiseerd werden. Vooral ondernemers, werknemers met aandelen in nieuwe geprivatiseerde bedrijven en boeren die voor de export produceerden bleken voorstander van de Chileense versie van de markteconomie.⁷⁰ Tegen het eind van de jaren tachtig was tussen een derde en veertig procent van de bevolking werkzaam in de informele sector. Deze Chilenen hadden geen vast werk en inkomen en leefden onder de armoedegrens.⁷¹

Tegelijk vormde zich een nieuwe moderne zelfbewuste bovenlaag van ondernemers en hoger opgeleide specialisten (management, juristen, ICT) en beheersten hoogbouw en de bekende inwisselbare shoppingmalls het nieuwe stadsbeeld.⁷² Zij zagen zich als de vaandeldragers van het nieuwe Chili dat economisch vooropliep in Latijns America.

Jaren '90

Nadat Pinochet was afgetreden als president, nam de gevestigde oude garde van mensen, die vaak al voor de coup voorname functies hadden bekleed, het politieke leven weer in handen. Radicaallinks was uit het partijenlandschap verdwenen. In de oude Chileense politieke cultuur van coalitievorming voor de verkiezingen was geen plaats voor de aanvoeders van de protestgeneratie van '80. De race om het presidentschap in 1989 werd gelopen door Hernan Büchi als democratische voortzetting van het Pinochet regime en Patricio Aylwin, christendemocraat. Aylwin kwam met 55,7 procent van de stemmen als winnaar uit de bus. De jaren '90 stonden in het teken van het normaliseren van het

⁶⁹ Ibidem, (42'00"-42'35").

⁷⁰ Collier en Sater, *A history of Chile, 1808-199*, p. 375.

⁷¹ Ibidem, p. 374.

⁷² Ibidem.

politieke proces en het terugdringen van de invloed van de militairen. Twee achtereenvolgende christendemocratische presidenten Aylwin en Eduardo Frei voeren een sociale middenkoers waarbij zij de economische structuurveranderingen die door Pinochet tot stand waren gebracht niet aantastten, maar door middel van hogere belastingen de uitgaven voor onderwijs, gezondheidszorg, volkswoningbouw en sociale programma's flink verhoogden. Daarnaast nam de armoede af, groeiden de reële lonen boven de inflatie en daalde de werkloosheid.⁷³

Maar de invloed van Pinochet was nog in hoge mate in het overheidsapparaat aanwezig en dwong politici tot compromissen. De generaal bleef tot 1998 aan als legerleider en was zelfbenoemd senator voor het leven. Ook bij de burgerbevolking was de invloed van Pinochet nog steeds voelbaar. Het grootste deel van de pers bleef netjes binnen de oude lijntjes kleuren. De beulen van De nationale inlichtendienst, de DINA (Dirección de Inteligencia Nacional), liepen vrij rond en voor sommige politiek gevangenen zou het nog twee jaar duren voordat zij werden vrijgelaten, *'De democratie is mij twee jaar vrijheid verschuldigd.'*⁷⁴

De feitelijke humane schade die onder de dictatuur was aangericht kwam nog niet boven tafel in deze periode. Er werd weliswaar een waarheidscommissie ingesteld (Chileense Nationale Commissie voor Waarheid en Verzoening) maar het aantal slachtoffers van het regime schatte de commissie in haar eindrapport van 1991 veel lager in dan er in werkelijkheid waren gevallen. In de documentaire *Memoria Obstinada* van Patricio Guzmán, het later gemaakte vierde deel van *The Battle of Chile* kijkt hij samen met hoofdrolspelers uit zijn eerdere films terug op de dictatuur. Maar hij toont zijn films ook aan jonge studenten die voor het eerst de door hem gemaakte beelden van de coup te zien krijgen. Het filmmateriaal was tijdens de Pinochetperiode immers in de ban gedaan.

Nog voordat hij de film aan de jonge studenten toont legt hij een discussie tussen een groep meisjes vast. Het volgende gesprek is zeer illustratief voor de verschillende denkbeelden onder de jonge Chilenen maar ook voor een gemis aan kennis van de eigen recente geschiedenis door gebrek aan objectieve informatie:

'Om de 'Berlijnse Muur naar beneden te halen was de coup noodzakelijk. Het land bevond zich op een weg naar armoede,' begint een van de studentes. (...) Een ander zegt: *'Waarom bezetten ze de fabrieken en veroorzaakten zij onrust? Ze zouden moeten werken.'*

Hun docente neemt het woord: *'Ze waren goed maar geloofden in utopieën. Ik was zelf student in die tijd. Ik was niet werkelijk rechts, maar ik dacht wel dat er iets in Chili moest gebeuren. Dingen moesten*

⁷³ Ibidem, p. 385; Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p. 170 en 171.

⁷⁴ Guzmán, *El Caso Pinochet* (2001), (01.00'48.'01'01").

*veranderen. Ik had ongelijk. Nu denk ik er anders over. Het is moeilijk je fouten toe te geven.*⁷⁵

Na de vertoning van de film verandert de houding van de studentes. Ze zijn stil en verslagen, meerdere studenten huilen en leraren zitten met gebogen hoofd. Een van de kijkers vertelt na het zien van de film dat alle informatie die zij ooit in haar leven had gekregen over de gebeurtenissen uit die periode kwam van films, familie of vriendenkring. Een andere student merkt huilend op dat hij als kind blij was dat hij die 11e september niet naar school hoefde. *'Nu ik de beelden zie snap ik niet hoe men zo barbaars kon zijn.'*⁷⁶

Ontmanteling

In de periode van 1998 tot 2006 vond de ontmanteling van de macht van Pinochet en de resten van zijn regime plaats. De ex-junta-leden bleven de misdaden stelselmatig ontkennen. In Chili wilden de democratisch gekozen regeringen van Patricio Aylwin vanaf 1990 en Eduardo Frei vanaf 1994 zich niet branden aan een strafrechtelijk onderzoek naar de folterpraktijken. Slachtoffers en nabestaanden konden nergens heen voor gerechtigheid.

In het Chileense juridisch systeem is het gebruikelijk dat een onderzoeksrechter het totale juridisch proces in handen heeft. Hoewel Juan Guzman bij aanvang van zijn onderzoek bekend stond als een tamelijk conservatieve rechter, ging hij voortvarend en consciëntieus te werk. Hij klaagde Pinochet in 2000 aan wegens moord op/ontvoering van tegenstanders van zijn bewind in de nadagen van zijn staatsgreep. Het Hooggerechtshof had eerder op zijn verzoek de parlementaire onschendbaarheid opgeheven. De documentaire *The Judge and the General* doet nauwgezet verslag van het onderzoek van Juan Guzman. In de film reflecteert de rechter op zijn eigen rol tijdens het regime. Tijdens zijn onderzoek werd hij geconfronteerd met nabestaanden van slachtoffers van wie hij de verzoeken tot vrijlating tijdens de dictatuur zelf formeel had moeten afwijzen. *'Hier werd voor het eerst mijn geweten geraakt.'* Daarnaast vertelt hij over de veranderingen in zijn persoonlijke opvattingen. *'Het onderzoek opende de ogen van mijn ziel.'*⁷⁷

De betekenis van het Guzman onderzoek is enorm groot. Het trok als het ware de kurk weg onder de inmiddels dobberende dictator en zijn medestanders. Het declasseerde de dictatuur niet alleen, maar bevrijdde ook de democratie. Bij de verkiezingen van 1999 won de socialist Lagos met slechts 200.000 stemmen de presidentsverkiezingen van de conservatief Lavin die met het Pinochet regime werd geassocieerd. Ondanks de smalle marge stuurde Lagos het economisch beleid bij en kon

⁷⁵ Guzmán, *La Memoria Obstinate* (1997), (28'40"-33'07").

⁷⁶ Ibidem, (52'30"-56'27").

⁷⁷ Farnsworth en Leverton, *The Judge and the General* (2008), (52'10"-52'40").

hij –ondersteund door het Guzman-rapport- voortvarender dan voorheen mogelijk was verder gaan met de ontmanteling van de Pinochet-constitutie.

Normalisatie?

President Aylwin kenschetste de economische situatie van Chili na zijn verkiezing tot president in 1989 met de term ‘duende social’. De neoliberale ingreep van de *Chicago Boys* had geleid tot een sociale schuld die gecorrigeerd diende te worden, zonder de verworvenheden van dat beleid –een gestage economische groei, gematigde inflatie en een goede naam in het buitenland- in gevaar te brengen. Het Chileense BNP is constant gegroeid met uitzondering van twee dips ten gevolge van de Aziatische financiële crisis eind jaren 90 en de wereldwijde financiële crisis van 2007/2008. De Chileense regering hanteert een gedisciplineerde begrotingspolitiek die streeft naar een klein overschot in goede tijden, opdat bij tegenwind de staat de economie kan stimuleren ten koste van een overzichtelijk tekort. De inflatie is redelijk constant met een streefcijfer van drie procent per jaar. De werkloosheid was in 2017 zeven procent. De loonstijgingen zijn in de afgelopen decennia steeds iets hoger geweest dan de inflatie. Maar de succesformule Chili heeft ook een duidelijke schaduwzijde.⁷⁸

Aylwin en zijn opvolgers de christendemocraat Frei en de sociaaldemocraten Lagos en Bachelet verlaagden het percentage Chilenen dat onder de armoedegrens leeft van 45 procent naar 29 procent. (Het armoedecijfer wordt in Chili betwist. Regeringen noemen veel lagere cijfers maar hanteren daarbij een niet meer reëel niveau van de kosten van levensonderhoud.) Maar dit hoge percentage is het afgelopen decennium erg hardnekkig gebleken. De twintig procent hoogste inkomens legden beslag op 60 procent van het BNP, terwijl de twintig procent laagste inkomens het moesten doen met 3,3 procent van het BNP. Deze verschillen zijn ook sinds 2000 langzaam opgelopen ondanks de inspanningen van de voornoemde presidenten. De *duende social* leidde in Chili met grote regelmaat tot protesten die niet meer terugwezen naar het Pinochetregime, maar de politici ter verantwoording riepen die op dat moment aan de macht waren.⁷⁹ Een voorbeeld daarvan is de beweging van kleine vissers in het zuiden van het land tegen de monopolies van grote visserijconcerns die met fabrieksschepen ook de voor hen gereserveerde zones vlak voor de kust

⁷⁸ Trading Economics 2018, geraadpleegd op 3-7-2018; <https://tradingeconomics.com/search.aspx?q=Chile>

⁷⁹ Toespraak Ricardo Lagos voor het International Development and Research Centre, geraadpleegd op 3-7-2018; <http://www.developmentideas.info/chapter/chile/>;
J. A. Ocampo, ‘Income distribution, poverty and social expenditure in Latin America’, ECLAC (Washington 1998), geraadpleegd op 3-7-2018;
<https://www.cepal.org/publicaciones/xml/6/19546/ocampo65.htm>

leegvissen. Zij verwijten de politici in Santiago dat ze niets doen om hun wettelijk vastgelegde rechten te beschermen.⁸⁰

Met de verkiezing in 2006 van de eerste vrouwelijke presidente Michelle Bachelet -in de tweede ronde gewonnen met 53,5 procent- brak er een nieuwe tijd aan. Voor de herinneringscultuur waren vooral de oprichting van een aantal instituties van belang, waaronder het herinneringsmuseum in Santiago en het ruimte geven aan de oprichting van monumenten ter nagedachtenis van de juntaperiode. Bachelet zette de afbraak voort van Pinochets constitutie die was ingezet door haar democratisch gekozen voorgangers.⁸¹

Een fors deel van de bevolking blijft echter achter Pinochet staan. In de documentaire *I love Pinochet* vertelt een jongen aan de keukentafel naast zijn vader geëmotioneerd over zijn affectie voor Pinochet: *'Ik voel dat hij als mijn verlosser is'*, zegt de jongen met snikkende stem, *'Bijna als mijn vader'*, gaat hij huilend verder, *'Ik denk dat hij mij bijna het leven gaf, vrijheid gaf en het grote land dat Chili heet.'*⁸² De grootste krant van Chili, *El Mercurio*, die erom bekend staat door de CIA te zijn gefinancierd om het Allende regime onderuit te halen is niet van plan haar visie op het verleden aan te passen. In een uitzending van *CNN* wil de uitgever, ook na een verzoek daartoe van de interviewer van berouw niets weten: *'Absoluut niet. Hoe kan ik mij verontschuldigen voor iets dat positief uitpakte voor het land. Een land dat in crisis was, verdeeld was, waar de mensen spraken van een burgeroorlog.'*⁸³

De bestaande Chileense politieke consensus over het neoliberale economische beleid laat de scherpe verschillen in de beoordeling van het Pinochetregime onverlet. Voor de een blijft hij de held die het land van de communistische ondergang redde en de economie weer op poten hielp. Voor de ander blijft hij de politieke crimineel, ook al was het wellicht wel nodig om de economische chaos die onder Allende was ontstaan aan te pakken. De aanhang voor beide posities is vrijwel even groot, zo bleek bij de verkiezingsuitslagen.

Sinds 2006 wisselen de socialistische Michelle Bachelet (Partido Socialista de Chile, PSC) en de liberale Sebastián Piñera (Renovación Nacional, RN) elkaar af met een verschil van enkele procenten in het aantal stemmen. Piñera wordt door linkse Chilenen gezien als een politieke nakomeling van Pinochet. Onder zijn regering kreeg een doodzieke voor marteling veroordeelde

⁸⁰ Al Jazeera, *'The other side of Chile's 'economic miracle'*, (16-11-2013); geraadpleegd op: 25-06-2018; <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2013/11/other-side-chile-economic-miracle-201311159282210130.html>

⁸¹ A. Kireev, *Electoral Geography*, geraadpleegd op 3-7-2018; <https://www.electoralgeography.com/new/en/countries/c/chile/chile-presidential-election-2005-2006.html>

⁸² M. Said, *I love Pinochet* (2001), (32'17"-33'50").

⁸³ Al Jazeera, *Remembering Chile's 9/11*, (15-09-2013), (7'50"-8'06"); geraadpleegd op: 11-06-2018; <https://www.aljazeera.com/programmes/listeningpost/2013/09/2013913132534324674.html>

militair gratie op grond van humanitaire overwegingen en zag justitie af van de vervolging van 36 militairen voor mishandelingen tijdens de coup.⁸⁴

De verdeeldheid die er in de jaren zeventig al was, is er nog steeds. Zo is te zien in *The Judge and the General* hoe Pinochet aanhangers in de camera roepen: 'Jullie hebben hem nooit te pakken gekregen communisten varkens.' (Zoals eerder vermeld op pagina 24.) 'Het is ongelofelijk,' verzucht Juan Guzman bij het zien van beelden van de schreeuwende mensenmassa, 'Ze zeggen niet dat hij onschuldig is maar dat wij hem nooit te pakken hebben gekregen, dat hij nooit veroordeeld is. Ze hebben niets geleerd. Het maakt ze niet uit wat hij deed.'⁸⁵

In een opzicht is de verdeeldheid in de publieke opinie wel veranderd in vergelijking met de jaren 70 van de vorige eeuw. De verzwakte communistische partij maakt onderdeel uit van een brede coalitie die de gematigd linkse kandidaten voor de presidentsverkiezingen steunt. Radicalere geluiden klinken alleen buitenparlementair. Zo waren die te horen op een manifestatie tegen het neoliberale beleid gehouden bij een reünie van de *Chicago Boys* in 2015. In de leuzen legden de demonstranten een direct verband tussen de sociale ongelijkheid en het economische model dat tijdens het Pinochetregime werd geïntroduceerd.⁸⁶ In de reguliere politiek ontbreken marxistische noties als het naasten van bedrijven door de staat echter volledig. De staat houdt wel nog steeds een dikke vinger in de mijnindustrie die voor meer dan vijftig procent van het BNP zorgt. Verder is de tendens eerder een grotere mate van liberalisering. Zo vond onder Piñera nog een scherpe deregulering van de financiële sector plaats.⁸⁷

Uit de documentaire serie *Las imágenes prohibidas* en een korte documentaire van *Al Jazeera* naar aanleiding van de herdenking van veertig jaar coup blijkt dat de gevestigde Chileense media geen enkele schroom meer hebben om alle beelden van de wreedheden te tonen en de verantwoordelijken uit die tijd ter verantwoording te roepen. Ook geven zij toe dat zij hun werk tijdens de dictatuur niet naar behoren hebben gedaan en hebben gefaald in hun plicht. 'Er zit nu een andere generatie journalisten aan het roer, een generatie die haar angst kwijt is'.⁸⁸

De vorming en de veranderingen van de herinneringscultuur in Chili hangen nauw samen met de politieke ontwikkelingen in het land. Uit de documentaires die de belangrijkste bronnen vormen voor deze studie komt naar voren dat de economische herstructurering onder de junta binnen de

⁸⁴ *Santiago Times* (27-6-2018), geraadpleegd op 3-7-2018; <http://santiagotimes.cl/2018/06/27/chiles-president-pinera-invites-criticism-after-state-pardon-to-pinochets-death-squad-killer/>

⁸⁵ Farnsworth en Leverton, *The Judge and the General* (2008), (1.22'00"-1.23'00").

⁸⁶ Fuentes en Valdeavellano, *Chicago Boys* (2015), (1.19'50"-1.20'00").

⁸⁷ OECD, '2018 OECD Economic Survey of Chile' (26-2-2018), geraadpleegd op 3-7-2018; <http://www.oecd.org/eco/surveys/Boosting-productivity-and-jobs-Chile-OECD-economic-survey-2018.pdf>

⁸⁸ *Al Jazeera*, *Remembering Chile's 9/11*, (15-09-2013); geraadpleegd op 3-7-2018, (9'00"-9'14"), <https://www.aljazeera.com/programmes/listeningpost/2013/09/2013913132534324674.html>

gepolariseerde samenleving een diametraal verschillende betekenis heeft binnen de herinneringsculturen van voor- en tegenstanders.

Voor het aanzienlijke deel van de bevolking dat de coup en de junta steunde, waren 'de economische chaos en de dreigende communistische dictatuur' onder Allende een rechtvaardiging van de staatsgreep. Hierbij speelden angst en een ideologische afkeer een veel grotere rol dan specifieke keuzen voor economisch beleid.

Voor de onderkant van de samenleving en de politieke opposenten was de invoering van het neoliberale marktmodel onderdeel van de militaire repressie. De gevolgen van de maatregelen waren een integraal onderdeel van de weerszin die de oppositie ervoer en van het verzet tegen de dictatuur onder leuzen als 'vrijheid, brood en werk'.⁸⁹

De democratisch gekozen regeringen die na de junta Chili regeerden, hebben het economisch model overgenomen met de uitdrukkelijke ambitie om de negatieve sociale gevolgen ervan te corrigeren. Hierdoor is er een relatief neutraal beeld overgebleven van de radicale ingreep in de economie die onder de junta plaatsvond.

⁸⁹ S. Moreno, *La ciudad de los Fotógrafos* (2006), (36'00"-36'30").

Hoofdstuk 4

De invloed van de economie op de herinneringscultuur in Argentinië

De ontwikkeling van de herinneringscultuur in Argentinië is anders dan in Chili behalve door de mensenrechten tevens zeer sterk door de economie bepaald. Hierdoor is de fasering van dit hoofdstuk anders en bespreekt het de ontwikkelingen ingedeeld in drie perioden. De mislukte neoliberale herstructurering van de economie onder de junta werd gevolgd door een al evenzeer mislukte poging om dit feilen te corrigeren onder de sociaaldemocraat Alfonsín. De jaren negentig stonden in het teken van de neoliberale politiek van Menem die rond de eeuwwisseling in de ernstigste depressie eindigde die het land ooit heeft gekend. Vanaf 2003 voerde het echtpaar Kirchner een links peronistische economische koers en maakte het een eind aan de laatste invloed en amnestie van het militaire apparaat.

Jaren '70 en '80

Argentinië verkeerde medio jaren zeventig in een politieke en economische chaos. Guerrilla's en doodseskaders bevochten elkaar in de straten van de steden, stakingen legden de bedrijven plat en de levensstandaard van de gewone Argentijn werd bedreigd door hyperinflatie. De staatsgreep werd in 1976 vooral door een aantal sectoren van de Argentijnse samenleving gesteund.

'De militaire samenzweerders stonden vanaf het begin in contact met bepaalde groepen uit de burgermaatschappij. Groeperingen die behoorden tot wat destijds de oligarchie werd genoemd. De elite van grootgrondbezitters, die zich had ontwikkeld tot een financiële elite en banden onderhield met internationale financiers als Rockefeller', aldus schrijver en journalist M. Bonasso.⁹⁰

Deze steun was er niet alleen voor het beëindigen van de stadsguerrilla en de contraterreur, maar uitdrukkelijk ook voor het door de junta aangekondigde economische hervormingsprogramma. De repressie trof niet alleen de *Montoneros*, maar ook de vakbeweging en al spoedig iedereen die door de militairen van oppositionele ideeën werd verdacht. *'De dictatuur wilde een nieuwe sociale orde vestigen zonder stakingen en met een gehoorzame arbeidersklasse. Een kleine staat, weinig overheidsinterventie en zonder distributie van rijkdom.'*⁹¹

Al in 1977 verschijnt dagelijks een groep moeders op het Plaza de Maya in Buenos Aires om aandacht te vragen voor hun verdwenen kinderen. Tijdens het wereldkampioenschap voetbal in 1978 interviewde VARA-correspondent Jan van der Putten hen. Het materiaal werd razendsnel het land uit gesmokkeld en speelde een belangrijke rol in het genereren van internationale aandacht

⁹⁰ C. Tromp, *De Argentijnse junta (76-83)*, Andere Tijden (2003), (07'47''-08'19'').

⁹¹ Ibidem, (04'06''-04'30'').

voor de misdaden van het regime. Een van de moeders zegt: *‘Overal staan we voor een dichte deur. Daarom smeken we jullie. Jullie zijn onze laatste hoop. Help ons alsjeblieft.’*⁹² De vrouwen vormen tot op heden een levend monument in de samenleving dat uitsluitsel over de slachtoffers blijft vragen en vervolging van de daders eist. Zij hebben de mensenrechtenschendingen van de junta blijvend in de herinneringscultuur van Argentinië geëetst.

De politiek van minister van economische zaken José Alfredo Martínez de Hoz wordt in alle documentaires en ook in de literatuur scherp afgewezen. In de documentaire *Sangre, sudor y lágrimas* (Bloed, zweet en tranen) komt een reeks deskundigen aan het woord. De journalist Alfredo Zaiat stelt: *‘Het plan van Martínez de Hoz was nog erger dan de bloedige dictatuur. Het was een straf voor de werkers, terreur, straf door lonen te verlagen. Zijn plan omvatte niet alleen het openstellen van de economie en het vrijmaken van de banken, maar ook het straffen van de arbeidersklasse.’* Schrijver Daniel Muchnik: *‘Het sloeg nergens op, absurd. Het (plan de Hoz) betekende het faillissement van verschillende nationale bedrijven. Het was het begin van de grote werkloosheid’.* President Carlos Heller van de *Banco Credicoop* schetst de speculatie door de kunstmatige koppeling van de waarde van de peso aan de dollar: *‘Het was fantastische handel. Geld van buiten halen. Omzetten in pesos in Argentinië. Wachten tot de koers was gestegen en weer omzetten in dollars en die weer buiten het land brengen.’* De documentaire toont een reclameboodschap van de junta waarin voor iedereen het mechanisme van speculatie met de ‘plata dulce’ (het zoete geld) wordt uitgelegd.⁹³

De Hoz die in 1981 vanwege het falen van zijn beleid het veld had geruimd, is in tegenstelling tot de *Chicago Boys* in Chili wel vervolgd vanwege betrokkenheid bij de misdaden van de junta. Ook al duurde het tot 2006 voor hem een langdurig huisarrest werd opgelegd.

Bovenop de gevolgen van het beleid van De Hoz stapelde de militaire junta de gevolgen van de Falklandoorlog. In april 1982 beval generaal Leopoldo Galtieri, die Videla na een interne legerputsch was opgevolgd, een inval op de Falklandeilanden, die van oudsher behoorden tot Argentijns grondgebied maar al 150 jaar door de Britten bezet waren. De oorlog moest de economische problemen verbloemen en het slechte imago van het leger opkrikken. De snelle verovering zorgde inderdaad voor nationale euforie onder de bevolking en de populariteit van het leger nam toe. Maar de eilanden werden een prestigekwestie en de Britten sloegen keihard terug, met logistieke steun van de Verenigde Staten die tot dan toe werden gezien als bondgenoot van de Argentijnen. De oorlog liep uit op een totale nederlaag voor de Argentijnse militairen zowel op het slagveld als in het eigen land. De staatskas was volledig uitgeput en het imago van het leger totaal

⁹² K. Jongkind, *WK '78: de bittere nasmaak van een wereldtitel*, Andere Tijden Sport (2018), (15'02"-16'00").

⁹³ R. Lejtman, *Sangre, sudor y lágrimas. Ciclo del periodista Román Lejtman*, Documenta, América TV (2006), (20'15"-23'50").

geërodeerd.⁹⁴ In 1983 volgden democratische presidentsverkiezingen.

De gevolgen van het economisch beleid en de verloren oorlog speelden de Argentijnse samenleving de rest van de eeuw parten en vormden de opmaat naar een diepe depressie. Schrijver M. Bonasso en openbaar aanklager H. Cañon leveren een scherp commentaar op de periode van de militaire junta. Zij zijn het erover eens dat de strijd tegen de guerrilla het grote excuus was voor het vestigen van een nieuwe economische structuur. In de woorden van Bonasso: *'In feite werd er een economisch model opgelegd en dat kon alleen via terreur'*.⁹⁵

*'Het motief van de militairen dat ze de ondermijning van de staat bestreden was een drogreden. In werkelijkheid wilden zij een economisch plan doorvoeren waarvoor zij genocide moesten plegen. Alle tegenstanders van het plan moesten worden uitgeschakeld, aldus H. Cañon.*⁹⁶

In *Memoria del Saqueo* geeft de progressieve filmmaker F. Solanas een opsomming van tal van politieke, financiële, sociale en juridische aspecten die leidden tot de 'vernietiging' van de Argentijnse economie. De oorsprong legt hij bij het schuldenbeleid van 1976 dat volgens hem generaties van Argentijnse technocraten, bureaucraten, banken en internationale bedrijven de kans gaf om zichzelf te begunstigen boven het eigen land. Terwijl de camera de kijker langs portretten in een eregalerij leidt somt Solanas de geportretteerden op:

*'De laatste directeuren, lobbyisten en bankiers zijn de vaders van de buitenlandse en nationale schuldenlast die onder de militaire dictatuur zijn geboren. (...) De huidige schuld is de onechtelijke nakomeling van de militaire dictatuur. Ook al heeft het Gerechtshof de frauduleuze oorsprong ervan aangetoond, toch heeft de druk van het establishment het laatste woord. Sindsdien is het nationale beleid gedictieerd en het publieke erfgoed uitgeput.'*⁹⁷

Nadat hij de presidentsverkiezingen had gewonnen op basis van een gematigd links programma en de belofte af te rekenen met de misdaden van de junta, kwam de jurist en voorman van de Radicale partij Raúl Alfonsín klem te zitten tussen een aantal kwaden. Hij moest iets doen aan de rampzalige economische erfenis van De Hoz en stond onder druk van de in zwaar weer verkerende staatsbedrijven, de peronistische oppositie en de militairen die hun hachje wilden redden.

Aan het einde van 1983 vroeg de president de CONAPED (La Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas) om binnen zes maanden een onderzoek te presenteren over de verdwijningen en andere misdaden die door het leger tijdens de dictatuur waren begaan. Het

⁹⁴ Echave en Mañé, *Ver la Historia. Capítulo 11: Dictadura Militar (1976-1983)*, Encuentro (2015), (43'10''-48'54'').

⁹⁵ Tromp, *De Argentijnse junta (76-83)*, Andere Tijden (2003), (12'15''-12'30'').

⁹⁶ Ibidem, (11'54''-12'15'').

⁹⁷ F. Solanas, *Memoria de Saqueo* (2004), (08'30''-10'10'').

rapport, op basis van duizenden getuigenverklaringen werd gepresenteerd in boekvorm onder de naam 'Nunca Más' (Nooit Meer).⁹⁸ De top van het leger werd in de regeringsperiode van Alfonsín veroordeeld, maar daar bleef het voorlopig bij. In 1986 dreigden de lagere echelons van de strijdkrachten met een staatsgreep en een jaar later vond er een feitelijke coup poging plaats. Daarop bond de president in en liet het congres twee wetten aannemen. De eerste wet (Ley de Punto Final, 24 december 1986) behelsde de vrijwel onhaalbare termijn om binnen zestig dagen de aanklacht tegen militairen rond te krijgen en de tweede wet verschoonde alle militairen die op bevel van hogerhand misdaden hadden gepleegd (Ley de obediencia debida, 4 juni 1987).⁹⁹

Alfonsín probeerde het economische tij te keren met wat hij een oorlogseconomie noemde.¹⁰⁰ Ondanks zijn sociaaldemocratisch getinte verkiezingsbeloften die inkomensherverdeling en uitgaven voor onderwijs en zorg in het vooruitzicht stelden, was hij gedwongen een bezuinigingsprogramma door te voeren en moest hij de lonen en prijzen bevroren. Met het invoeren van een nieuwe munt, de *Austral*, wilde hij de gevolgen van de monetaire blunders van de junta tenietdoen en de inflatie terugbrengen. Maar zijn politiek faalde na een korte economische opleving.¹⁰¹

Om de zware schuldenlast draaglijk te houden was de regering gedwongen het oor steeds meer te luisteren te leggen bij het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Het IMF bemiddelde met de internationale financiële sector, waarbij het fonds als de instantie optrad die het Argentijnse beleid beoordeelde op zijn financiële houdbaarheid. Een positieve beoordeling was randvoorwaarde om internationale geldschieters zover te krijgen dat ze het land geld zouden lenen. Daarnaast verstrekke het IMF overgangskredieten om te voorkomen dat Argentinië acuut in betalingsproblemen zou komen. Als tegenprestatie eiste het IMF een bijstelling in neoliberale zin.¹⁰² Omdat Argentinië voortdurend terug moest komen op toezeggingen aan het fonds over steeds scherper sociaal ingrijpend beleid, nam het vertrouwen in het land verder af en versmalde de basis om geld aan te trekken.¹⁰³ In 1988 stopte het IMF de steun aan Argentinië voor drie jaar toen het land aflossingen aan banken niet kon betalen. Argentinië werd hierdoor ook niet toegelaten tot het grote schuldsaneringsprogramma van het IMF waardoor de schuldenlast van veel andere Latijns Amerikaanse landen sterk afnam.¹⁰⁴

⁹⁸ D. M. K. Sheinin, *Consent of the damned. Ordinary Argentines in the Dirty War* (Florida 2012) pp. 100 -124.

⁹⁹ Ibidem, p. 125.

¹⁰⁰ Lejtman, *Sangre, sudor y lágrimas. Ciclo del periodista Román Lejtman*, Documenta, América TV (2006), (31'32'' - 31'50'').

¹⁰¹ Echave en Mañé, *Ver la Historia. Capítulo 12: La recuperación de la democracia (1983-1990)*, Encuentro (2015), (16'54''-19'14'').

¹⁰² Ibidem, (35'15'' - 35'47'').

¹⁰³ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p. 42.

¹⁰⁴ J. M. Boughton, *Silent Revolution. The International Monetary Fund 1979-1989* (Washington 2001) pp. 524 - 526.

Het IMF werd in het Argentijnse collectieve geheugen een gehate organisatie die synoniem is voor het afknippen van de armen, het veiligstellen van de belangen van kapitaalverstrekkers en het zonder democratische legitimiteit dwingend sturen van het land. Het IMF beheerde in de ogen van de Argentijn de schuldennerfenis van de junta over de rug van de gewone man. Dit beeld vertaalde zich onlangs weer terstond in grote demonstraties in de steden toen de huidige regering Macri zich opnieuw tot het IMF wendde voor een lening van 50 miljard dollar.¹⁰⁵

Vanaf 1987 verloor Alfonsín bij parlementsverkiezingen electorale steun aan de peronisten en ondervond hij steeds meer tegenstand van de vakbonden. Hyperinflatie van 400 procent op jaarbasis joeg de vlam in de pan. Stakingen, massademonstraties en plunderingen van supermarkten door wanhopige armlastigen droegen verder bij aan het einde van zijn regering.¹⁰⁶

Jaren '90

Als gevolg van de wanordelijke situatie speelde de economie een grote rol in de daarop volgende presidentsverkiezingen. Zo bespeelde Carlos Menem tijdens de campagne het electoraat, zichzelf vermommend als linkse peronist in de geest van de grote voorganger: *'Voor elke Argentijn, voor arme kinderen die honger hebben of verdrietig zijn, voor onze broeders zonder werk, voor de huizen zonder dak, voor de tafels zonder brood, voor ons vaderland. Ik vraag jullie om mij te volgen, volg mij, ik zal jullie niet verraden.'*¹⁰⁷ Zodra hij was beëdigd, koos hij echter voor een neoliberale aanpak die hij, na afgerekend te hebben met een deel van zijn persoonlijke entourage, in handen legde van de econoom Domingo Cavallo.

Cavallo legde het land een strak bezuinigingsprogramma op en begon voortvarend met de privatisering van de staatsbedrijven. Daarnaast voerde hij opnieuw de peso in die hij één op één koppelde aan de dollar. De eerste drie jaren was zijn politiek succesvol. Het BNP groeide, de inflatie nam sterk af en er stroomde opnieuw kapitaal het land binnen. Door de opbrengst van privatisering slonk zelfs de staatsschuld aanzienlijk.¹⁰⁸

In de film *Memoria del Saqueo* leggen werknemers van de geprivatiseerde nationale oliemaatschappij YPF de uitverkoop van het bedrijf en de gevolgen uit voor de werkgelegenheid en het voortbestaan van de oliestadjes op de Pampas.

¹⁰⁵ Redactie The Guardian, Argentina agrees to \$50bn loan from IMF amid national protests (8-6-2018); geraadpleegd op 2-8-2018, <https://www.theguardian.com/business/2018/jun/08/argentina-loan-imf-protests-peso>

¹⁰⁶ Lejtman, *Sangre, sudor y lágrimas. Ciclo del periodista Román Lejtman*, Documenta, América TV (2006), (23'08"-23'36").

¹⁰⁷ Solanas, *Memoria de Saqueo* (2004), (27'20"-27'52").

¹⁰⁸ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p. 109 en 110.

*'Toen YPF werd geprivatiseerd, moesten mensen op zoek naar andere middelen van bestaan. Ze verlieten hun huizen op zoek naar een nieuwe horizon. (...) Wat gebeurde was een misdaad, een moord. Niemand had ooit gedacht dat dit zou kunnen gebeuren.'*¹⁰⁹

De politiek van Cavallo had als keerzijde een hoge werkloosheid die in 1995 opliep naar 18%. De modale Argentijn zag dat buitenlandse bedrijven en de binnenlandse elite tegen uiterst gunstige voorwaarden bedrijven inlijfden. Hij zag het beleid van het duo Menem en Cavallo als de voorzetting en vervolmaking van wat De Hoz had ingezet. In *Sangre, sudor y lágrimas* stelt presentator Lejtman: *'Tot nu toe zijn er geen enorme verschillen tussen periodes van dictatuur en periodes van democratie. De ministers van economie kwamen en deden hun ding'* Na een opsomming van opvolgers van De Hoz vervolgt hij: *'Al deze ministers rolden hun fantastische plannen uit, maar deden ons alleen maar pijn. Dezelfde hond met een andere ketting.'*¹¹⁰

Menem verschaftte zich rugdekking tegen de dreiging van militairen die vervolging wilden vermijden door voor de leiders van de junta een generaal pardon uit te vaardigen, waarmee hij zeer veel kritiek oogstte. Ondanks deze kritiek en de toenemende economische problemen verwierf Menem -omdat een geloofwaardig alternatief ontbrak- in 1996 een nieuwe ambtstermijn. Hij brak met Cavallo en verzachtte het beleid. Er verdween echter veel geld door corruptie en de provincies vergrootten de druk op de staatskas met tekorten. Het door het IMF en de Verenigde Staten toegejuichte beleid van Menem steunde voor een belangrijk deel op de toestroom van buitenlands kapitaal. Mede door financiële crises in Rusland en Azië raakt het land in een recessie. De staatsschuld was inmiddels opgelopen tot boven de 130 miljard dollar.¹¹¹

Menem's opvolger, de gematigd linkse Radicaal Fernando de la Rúa, wees invloed van het IMF tijdens zijn verkiezingscampagne in 1999 op hoge toon af, maar ondertekende de voorwaarden van het fonds zodra hij was geïnstalleerd. Onder zijn bewind was het land gedwongen de kunstmatige koppeling van de peso aan de dollar los te laten. Hierdoor ontstonden hyperinflatie, een grote kapitaalvlucht en een run op de banken. Cavallo, die door De la Rúa weer in genade was aangenomen, nam zijn toevlucht tot het begrenzen van het bedrag dat de Argentijnen per dag mochten opnemen tot slechts 250 sterk gedevalueerde pesos. Dit leidde tot een complete volksofstand en de vlucht per helikopter van de president uit zijn paleis. De helft van de Argentijnen leefde onder de armoedegrens; velen moesten hun toevlucht nemen tot ruilhandel omdat niemand de waarde van de munt erkende. Het vertrouwen in de politiek was totaal verdwenen.¹¹²

¹⁰⁹ Solanas, *Memoria de Saqueo* (2004), (1.00'30''-1.04'20'').

¹¹⁰ Lejtman, *Sangre, sudor y lágrimas. Ciclo del periodista Román Lejtman*, Documenta, América TV (2006), (26'30''-27'42'').

¹¹¹ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, p. 118 en 120.

¹¹² Solanas, *Memoria de Saqueo* (2004), (1.40'00''-1.48'00'').

Na de vlucht van De la Rúa benoemde het parlement drie interim-presidenten van wie Eduardo Duhalde de lopende ambtstermijn volmaakte. Zijn belangrijkste daad was het faillissement van het land afkondigen, waardoor Argentinië stopte met het betalen van rente en aflossing aan de kapitaalverstrekkers en een radicale breuk met het IMF forceerde.

De linkse peronist Nestor Kirchner verwierf het presidentschap in 2003 met slechts 22 procent van de stemmen. Zijn concurrenten, onder wie Carlos Menem, trokken zich terug voor een tweede ronde die in Argentinië gebruikelijk is als in de eerste ronde geen kandidaat de meerderheid heeft behaald. Bij deze verkiezingen maakte een vijfde van het electoraat uit protest zijn stembiljet ongeldig.¹¹³

Kirchner brak in vele opzichten radicaal met de politiek uit de voorgaande perioden. Economisch greep hij terug op het populistische model van de jaren vijftig, compleet met hernationalisatie van voormalige staatsbedrijven zoals de oliemaatschappij YPF. Kirchner kon zeer verschillende belangengroepen tevredenstellen door de hoge prijs voor soja op de wereldmarkt. Door het belasten van deze lucratieve export, verkreeg zijn regering kapitaal voor investeringen in bedrijven, onderwijs, zorg en voor sociale programma's voor de armen. Hoewel hij zich zeer laatdunkend uitliet over de Argentijnse bovenlaag, zorgde hij voor werkbare relaties middels een pragmatisch beleid. Hij hield het IMF buiten de deur en betaalde de schuld aan het fonds in een keer uit de deviezenvoorraad. Kirchner bewerkstelligde in 2005 in twee rondes zelf een schuldsanering over 83% van de totale schuld, die de eisers achterliet met slechts een derde van de oorspronkelijke waarde.¹¹⁴

De politiek van Kirchner was zeer succesvol. Het BNP groeide niet alleen ten faveure van de bovenlaag, maar kwam via herverdelingsmechanismen zoals een minimumloon en prijsbeheersing uitdrukkelijk ten goede aan de Argentijnse onderkant. Maar het beleid had ook een kwalijke keerzijde. De subsidies ondergroeven de staatsinkomsten, het opnieuw beschermen van de binnenlandse bedrijven ging ten koste van de productiviteit en het te vriend houden van de Argentijnse toplaag bracht corruptie en vriendjespolitiek teweeg.¹¹⁵

Misschien wel de meest in het oog springende breuk realiseerde Kirchner op het gebied van de mensenrechten. Hij ontsloeg de legertop, reorganiseerde de top van het justitiële apparaat, maakte de amnestie van Menem ongedaan en liet voor de camera's van de nationale televisie in de kazerne van de marinekadetten portretten van juntaleden van de wand halen. Het foltercentrum van

¹¹³ Echave en Mañé, *Ver la Historia. Capítulo 11: Dictadura Militar (1976-1983)*, Encuentro (2015), (37'45''-38'40'').

¹¹⁴ Ibidem, (45'46''-46'29''); M. L. L. *Argentina under the Kirchners. The legacy of left populism* (Clun 2017), p. 58 en 59, 36 en 37 en pp. 40-44.

¹¹⁵ Craanen, *Ooit hadden we een vaderland: het verdriet van Argentinië*, p. 127.

de junta in Buenos Aires liet hij ombouwen tot een herdenkingsmonument voor de slachtoffers. Direct na zijn verkiezing begon hij een intensieve relatie met de *Moeders van de Plaza de Mayo*. Hij bezocht hen regelmatig en betrok hun opmerkingen en adviezen in zijn beleid.¹¹⁶

Bij de presidentsverkiezingen van 2007 nam zijn vrouw Cristina Fernández de Kirchner het stokje over. Zij zette het beleid van haar man, waarbij zij zelf al nauw betrokken was, voort maar wist de verschillende geledingen in de samenleving en de parlementaire oppositie minder goed te vriend te houden. De publieke discussies verhardden, vooral ook omdat Cristina Fernández de Kirchner het niet zo nauw nam met de statistische juistheid van de overheidsinformatie. De cijfers over het overheidstekort en de inflatie hadden weinig meer met de realiteit van doen. Dit wantrouwen leidde er in 2015 toe dat Argentinië een rechtse president kreeg.¹¹⁷

In mei 2018 vroeg president Maurizio Macri vijftig miljard dollar steun aan het IMF. Argentinië was in betalingsproblemen gekomen omdat internationale geldschieters kapitaal terugtrokken uit de zogenaamde opkomende economieën. Daardoor had de peso veertig procent van zijn waarde verloren. Deze aanvraag raakte onmiddellijk de nationale zenuw van de schuldenproblematiek die onder de militaire dictatuur ontstond. Die open zenuw is prominent aanwezig in vrijwel alle documentaires die over de recente historie van het land zijn gemaakt.¹¹⁸ Een ludieke uiting van de frustratie over de schuldenellende is het bordspel *Dueda Eterna* (eeuwige schuld) waarin het IMF Mexico, Indonesië, Rusland en Argentinië ten gronde richt met zijn eeuwige remedies van bezuinigingen, belastingverhogingen, devaluaties en loonsverlagingen.¹¹⁹

De herinneringscultuur in Argentinië is niet alleen sterk bepaald door de mensenrechtenschendingen tijdens de militaire dictatuur. De economische ontwikkelingen in het land, zowel tijdens de juntaperiode als daarna, waren zo traumatisch voor brede lagen van de bevolking, dat in de historische terugblikken de economie een van de twee hoofdmotieven is. Verschillende documentaires richten zich zelfs uitsluitend op de uitleg van de economische ontwikkelingen en doen dat op een bijna didactische wijze met een vaak moralistische ondertoon. Het lijkt of de makers bij het publiek een alertheid voor neoliberal beleid willen teweegbrengen. In de Argentijnse herinneringscultuur, die niet zoals in Chili een duidelijke tweedeling kent, wordt de economische politiek van de junta gezien als het startpunt van de sociale ellende. Vanaf de jaren '80 neemt de

¹¹⁶ Echave en Mañé, *Ver la Historia. Capítulo 11: Dictadura Militar (1976-1983)*, Encuentro (2015), (44'00"-45'43").

¹¹⁷ Craanen, *Ooit hadden we een vaderland: het verdriet van Argentinië*, p. 127.

¹¹⁸ Al Jazeera, *Argentina economy: Protest over unpopular IMF loan* (22-7-2018); geraadpleegd op 1-8-2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/07/argentina-economy-protest-unpopular-imf-loan-180722110042951.html>

¹¹⁹ Pang, *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960*, pp 120-212.

weezin tegen het IMF toe vooral ook als het land, in tegenstelling tot andere Latijns Amerikaanse landen, niet wordt toegelaten tot het schuldsaneringsprogramma van het fonds.

Conclusie en aanbevelingen

De invloed van de economische omstandigheden op de herinneringsbeelden van respectievelijk Chili en Argentinië aan de dictatoriale periode loopt uiteen. In de Chileense herinneringscultuur zijn twee duidelijk verschillende beelden te onderscheiden. De economische omstandigheden tijdens de regering Allende rechtvaardigden voor een zeer aanzienlijk deel van de Chilenen de staatsgreep van Pinochet, naast de angst voor de chaotische situatie en de ideologisch bepaalde weezin tegen een communistische staat. Dit beeld is in stand gebleven tot op heden, mede door de aanvaarding van de neoliberale economische structuurverandering door de regeringen die na de junta aan de macht kwamen en de stabiliteit en het succes van de Chileense economie.

Voor de meerderheid die het Pinochet-regime altijd heeft afgewezen, vormen de mensenrechten het hoofdthema en zijn de economische omstandigheden in het protestdecennium van de jaren '80 aanleiding voor het verzet en integraal onderdeel van de weezin tegen de repressie. Na de dictatuur blijft er een duidelijke onvrede over de 'duende social' (sociale schuld) die het regime naliet. Deze onvrede wordt echter niet herleid tot de historische verantwoordelijkheid van de junta of de *Chicago Boys*, maar richt zich op de actuele regering.

In de Argentijnse herinneringscultuur is het beeld van de junta ronduit negatief door de nederlaag in de Falklandoorlog en het ehech van het economische beleid van de militairen. De economische omstandigheden zijn door dit ehech en de daaropvolgende zware crises een hoofdthema in de herinneringscultuur naast de schendingen van de mensenrechten. Het 'nationale reorganisatieproces' van de junta wordt gezien als het startpunt van de economische ellende, waarbinnen het vraagstuk van de in toenemende mate ondraaglijke staatsschuld een centrale rol speelt bij de beeldvorming. De neoliberale ingrepen onder de junta en later onder de regeringen van Menem hebben niet tot stabiliteit maar juist tot grote chaos en ernstige sociale problemen geleid.

De documentaires, die de belangrijkste bronnen vormden van dit onderzoek, hebben weliswaar soms een bredere of meer gerichte scope op de ontwikkelingen in beide landen, maar geven inhoudelijk toch een opvallend eenduidig beeld. Ook al is in sommige films een radicaler onderton voelbaar en in andere een gematigder aanpak herkenbaar, de conclusies zijn opvallend gelijk. Er is slechts sporadisch sprake van het vergelijken van verschillende opvattingen over de economische ontwikkelingen. Ook is er niet een duidelijke ontwikkeling in de tijd herkenbaar. Die

ontwikkeling is voor dit onderzoek voornamelijk gevonden in de literatuur en actuele nieuwsbronnen.

De documentaires zijn mede gekozen op de reputatie van de makers. Vaak ontvingen zij internationale onderscheidingen voor hun werk. Van de protagonisten in de films is niet vast te stellen of hun opvattingen over specifieke onderwerpen breed onderschreven worden binnen de respectievelijke samenlevingen. Voor zover mogelijk zijn uitspraken getoetst aan de bekende historische feiten. Vaak kregen uitspraken in de ene documentaire bevestiging door vergelijkbare uitlatingen in een andere. Maar de representativiteit blijft onzeker.

Bij de sociale kant speelt het risico mee dat vooral de opvattingen binnen de intellectuele toplaag van de bevolking opgemerkt worden. Gemor in de onderbuik blijft nog wel eens buiten beschouwing. Daarnaast spreken protagonisten in documentaires zich op een specifiek moment in de tijd uit, terwijl nieuwe ontwikkelingen de herinneringscultuur steeds opnieuw zullen beïnvloeden. Een ander aspect van mediaboodschappen is naast het dragen van elementen van de herinneringscultuur hun invloed op het publiek.

In navolging van de door Martin Zierold geopperde noodzaak van uitvoerig empirisch onderzoek, kunnen sociale media, als het om recente ontwikkelingen in een herinneringscultuur gaat, wellicht meer inzicht verschaffen op deze drie punten.¹²⁰ Meer inzicht over de herinneringscultuur binnen een breder scala aan sociale lagen van een bevolking, over de ontwikkelingen binnen een specifiek tijdvak of naar aanleiding van een bepaalde gebeurtenis en over de waarde van mediaboodschappen bezien in het kader van de receptie door specifieke groepen. Door een kritische keuze van bepaalde peergroepen zijn sociaal fijnmaziger en in de ontwikkeling in de tijd preciezer uitspraken te doen over herinneringsculturen en de waarde van bronnen binnen het onderzoek.

¹²⁰ Zierold, 'Memory and Media Cultures'; *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, pp. 399-407, aldaar pp. 403-406.

Bijlagen

Aan elke documentaire zijn de volgende vragen gesteld:

1) Wie is de filmmaker en wat is zijn/haar achtergrond? Werkt hij/zij vanuit een bepaald standpunt?

Hoe is de documentaire ontvangen?

2) Waar gaat de documentaire over? (Beknopte schets), Wat is de commentaarlijn? Wie zijn de protagonisten? Wat is het documentaire beeld? In welke vorm is de documentaire gemaakt? (Indien relevant).

3) Wat is het hoofdthema van de film?

4) Wat zijn de economische aspecten in de documentaire en welke rol worden zij toegedicht? Wordt er gesproken over het economisch beleid (en de achtergrond) van de junta, van de daaropvolgende regeringen en het effect hiervan op verschillende groepen in de samenleving?

De antwoorden zijn beknopt weergegeven en komen overeen met de hierboven genoemde nummering.

A)

Documentaireserie: **The Battle of Chile (La batalla de Chile: La lucha de un pueblo sin armas).**

The Battle of Chile: Part I (*La insurrección de la burguesía*), (jaar van publicatie: 1975, duur: 97 min)

The Battle of Chile: Part II (*El golpe de estado*), (jaar van publicatie: 1976, duur: 88 min)

The Battle of Chile: Part III (*El poder popular*), (jaar van publicatie: 1979, duur: 80 min)

Chile, Obstinate Memory (*Chile, la memoria obstinada*), (jaar van publicatie: 1997, duur: 59 min)

Regie: Patricio Guzmán

1) Patricio Guzmán (Santiago, 1941)

Patricio Guzmán is een internationaal gevierde progressieve documentairemaker. De beelden die hij vastlegde van de coup en de ontwikkeling daar voorafgaand zijn uniek en hebben daardoor een wereldwijde iconische status gekregen en worden in tal van documentaires hergebruikt.

2) Guzmán en vijf collega's legden in *The Battle of Chile* negen maanden lang de politieke ontwikkelingen in Chili vast die leidde tot het bombardement van het presidentieel paleis en de dood van Allende. Politiek kiest de documentaire de kant van Allende. *Obstinate Memory* laat protagonisten terugkijken op hun rol tijdens de Allende periode, de coup en de dictatuur. Vervolgens laat hij studenten reageren op de historische beelden.

Commentaarlijn: Voice-over verteld in *The Battle of Chile* over zijn eigen ervaring tijdens het draaien van de beelden. In *Obstinate Memory* duidt de voice-over de protagonisten in de historische context.

Protagonisten: In *The Battle of Chile* komen voor en tegenstanders van de regering Allende, politici en vakbondsleiders aan het woord. In *Obstinate Memory* zijn dit studenten, een professor, familieleden van slachtoffers, Allende aanhangers en de maker.

Documentaire beeld: *The Battle of Chile* toont de uitingen van de conflicten in het dagelijks leven die aan de coup voorafgaan en de militaire coup. In *Obstinate Memory* is er weinig documentaire beeld over de historische situatie.

Vorm: In *The Battle of Chile* draagt het documentaire beeld de films. De documentaire trekt de kijker in de historische werkelijkheid.

3) De gebeurtenissen die leiden tot de militaire coup, de herinneringen aan de dictatuur. *Obstinate Memory* probeert zichtbaar te maken hoe in de Chileense samenleving het beeld van de coup en de gevolgen van de dictatuur onderdrukt zijn.

4) Economische aspecten: In *The Battle of Chile* wordt een beeld gegeven van de economische obstructie, de vakbondsacties, de economische misère: gaarkeukens en speculatie met voedselvoorraden en uitingen op ideologisch en praktisch niveau van protagonisten over de bedreigende kant van socialistische hervormingen van Allende en andere linkse figuren. *Obstinate*

Memory confronteert een aantal studenten met hun veronderstelling dat de economische crisissituatie in 1973 een positieve legitimatie was van de militaire ingreep. De confrontatie met de wreedheden roept emotionele reacties en twijfels op.

B)

Documentaire: **The Judge and the General.**

Regie: Elizabeth Farnsworth en Patricio Lanfranco Leverton

Jaar van publicatie: 2008

Duur: 84 min

1) Elizabeth Farnsworth (Minneapolis, Minnesota 1943) is documentairemaakster en journalist. Ze werkte in verschillende landen als correspondent. Samen met Patricio Lanfranco Leverton regisseerde en produceerde zij de documentaire *The Judge and the General*. Leverton is een Chileense onafhankelijke researcher en filmregisseur. De film is voor verschillende prijzen genomineerd en ontving de *duPont-Columbia Award, for excellence in broadcast journalism*.

2) De documentaire volgt de Chileense rechter Juan Guzmán die in 1998 de opdracht kreeg om de eerste strafzaken tegen ex-dictator Augusto Pinochet te onderzoeken. In de film reflecteert de rechter ook op zijn eigen rol tijdens het regime en beschrijft de veranderingen in zijn opvattingen. Uit de film spreekt een grote bewondering voor het doorzettingsvermogen en de integriteit van rechter Guzmán.

Commentaarlijn: De voice-over is Juan Guzmán die op het verloop van zijn onderzoek terugblijkt. Verdere achtergrondinformatie wordt met tekst weergegeven.

Protagonisten: De conservatieve rechter Juan Guzmán, Carmen Hertz werkzaam bij het *Vicariaat van Solidariteit*, slachtoffers en hun nabestaande, de veroordeelde Osvaldo Romo (oud-medewerker van de DINA), deskundigen die de persoonlijkheid van Guzmán toelichten.

Documentaire beeld: Een visuele verslaglegging van het onderzoek, woedende Pinochet aanhangers die demonstreren tegen de vervolging van hun idool.

3) Het hoofdthema is het onderzoek en de val van Augusto Pinochet.

4) Economische aspecten: Het getoonde anticommunisme in de film heeft een meer ideologische dan economische betekenis.

C)

Documentaire: **Chicago Boys**.

Regie: Carola Fuentes en Rafael Valdeavellano

Jaar van Publicatie: 2015

Duur: 85 min

1) Carola Fuentes (Santiago de Chile, 1970) en Rafael Valdeavellano zijn beide Chileense filmmakers. Voor de documentaire *Chicago Boys* werden zij met verschillende prijzen onderscheiden waaronder *Best Documentary* op het Sunscreen Film Festival (2017) en *Best Director* op het International Film Festival in Santiago (2016).

2) In de documentaire kijken de Chileense discipelen van de Amerikaanse econoom Milton Friedman terug op de invoering van de neoliberale markteconomie. Het verhaal wordt door de Chicago Boys zelf verteld en voert van hun studententijd door tot in de dictatuur waarbinnen zij hun programma van 'economische vrijheid' tot uiting brachten.

Commentaarlijn: De Chicago Boys vertellen over hun eigen verleden.

Protagonisten: De Chicago Boys: Sergio de Castro (minister van financiën en economie onder Pinochet), Ernesto Fontaine, Ricardo French-Davis (staat uiterst kritisch tegenover het Pinochet regime), Rolf Lüders (minister van Financiën en economie onder Pinochet), Carlos Massad en hun mentor Arnold Harberger.

Documentaire beeld: De Chicago Boys geven hun visie op het verleden. Hun verhalen worden ondersteund met historische beelden.

3) De hoofdthema's zijn de opvattingen en carrières van de Chicago Boys.

4) Economische aspecten: Het liberaal beleid dat de Chicago Boys onder Pinochet introduceerden en de gevolgen hiervan voor de economie en de bevolking.

D)

Documentaire: **The Pinochet Case (El Caso Pinochet).**

Regie: Patricio Guzmán

Jaar van publicatie: 2001

Duur: 110 min

1) Patricio Guzmán (Santiago, 1941)

Patricio Guzmán is een internationaal gevierde progressieve documentairemaker.

2) De documentaire verteld de aanleiding en het verloop van de juridische zaak tegen Pinochet.

De film is gemaakt vanuit een sterke solidariteit met de slachtoffers van het regime.

Commentaarlijn: De montage van de protagonisten vertelt het verhaal.

Protagonisten: Slachtoffers die vertellen over hun ervaringen met het regime, de Chileense rechter Juan Guzman, medewerkers van het *Vicariaat van Solidariteit*, De Spaanse aanklager Carlos Castresana, Ernesto Ekaizer (journalist van de Spaanse krant El País) en Jack Straw (toenmalige minister van Buitenlandse Zaken van Groot-Brittannië).

Documentaire beeld: Beeld van de internationale strafzaak tegen Pinochet.

3) De documentaire doet verslag van de strafzaak tegen de Chileense dictator Pinochet.

4) Economische aspecten: Er zijn geen verwijzingen naar economische aspecten.

E)

Documentaire: **Santiago Files.**

Regie: Cetywa Powell

Jaar van publicatie: 2011

Duur: 70 min

1) Cetya Powell is een Amerikaans fotografe, filmmaker en publicist. Verdere biografische gegevens ontbreken.

2) Santiago Files onderzoekt de ondergang van Salvador Allende en de rol die het Chileense leger en de Verenigde Staten hierin speelden. De regisseur maakt onder andere gebruik van CIA-documenten en opgenomen gesprekken met Richard Nixon.

Commentaarlijn: De Voice-over vertelt het historische verloop van de feiten.

Protagonisten: Ariel Dorfman (cultureel adviseur van Allende, 1970-1973), Isabel Allende (nicht van Salvador Allende) en Judd Kessler (Regionaal juridisch adviseur bij de Amerikaanse ambassade in Chili 1970-1973).

Documentaire beeld: Historische beelden van de Amerikaanse inmenging en de gevolgen daarvan voor het dagelijks leven in Chili. Voorafgaand aan de coup en beelden van de coup zelf.

3) Het hoofdthema is de inmenging van de Verenigde Staten in Chili onder Allende.

4) Economische aspecten: De negatieve gevolgen van de economische sabotage voor de economie en de Chileense burgerbevolking.

F)

Documentaire: **Pinochet's Children (Volver a vernos).**

Regie: Paula Rodriguez

Productie: Heino Deckert namens ma. Ja. De Filmproduktion

Cinematography: Julia Munoz

Editing: Octavio Iturbe

Sound: Carlos Johnson

Jaar van publicatie: 2001

Duur: 80 min

1) Paula Rodriguez Sickert (Santiago 1963) is een kritische filmregisseur en journalist.

Verscheidene films zijn internationaal onderscheiden en in een aantal landen uitgezonden op televisie.

2) Een biografische film over een generatie die onder Pinochets dictatuur in Chili opgroeide en een rol speelde in de protesten tegen het regime in de jaren '80. De film solidariseert zich met de positie van de protestgeneratie.

Commentaarlijn: Voice-over verteld de levensloop van de drie hoofdpersonen.

Protagonisten: Drie studentenleiders Alejandro Goic (al actief tijdens de coup, gemarteld, inmiddels revolutionair geïnspireerd toneelmaker), Enrique Paris (familie direct betrokken bij de regering Allende, na de protestperiode wordt hij ondernemer maar keert weer terug in de politiek), Carolina Tohá (familie direct betrokken bij de regering Allende, na de protestperiode verlaat zij Chili. Ook zij keert uiteindelijk terug in de Chileense politiek). In de documentaire keren zij terug naar voor hen belangrijke locaties.

Documentaire beeld: Protestbeelden

3) Protest tegen het regime in de jaren '80.

4) Economische aspecten: Kritiek op privatiseringen onder Hernan Büchi en het einde van Pinochet karakteriseren als het uitgespeeld zijn van de dictatuur als steunpilaar voor het grootkapitaal.

De maker neemt niet een expliciet standpunt in over de economische aspecten maar volgt de hoofdrolspelers in hun verhaal.

G)

Documentaire: **I love Pinochet.**

Regie: Marcela Said

Jaar van publicatie: 2001

Duur: 52 min

1) Marcela Said (Santiago, 1972) is documentairemaakster. De documentaire *I love Pinochet* werd met verschillende prijzen bekroond.

2) In de documentaire onderzoekt Said waarom zoveel conservatieve Chilenen de politieke erfenis van Pinochet nog steeds omhelzen (2001). In een reeks van portretten getuigen Pinochet aanhangers soms op zeer emotionele wijze hun liefde voor hun 'idool'.

Commentaarlijn: De maakster stelt in een voice-over een aantal vragen rondom de Pinochet aanhang.

Protagonisten: Pinochet aanhangers. Jong en oud en mannelijk en vrouwelijk. Hun verhalen worden beheerst door anticommunisme, religiositeit en onvoorwaardelijke steun voor de ex-generaal.

Documentaire beeld: Er is geen historisch documentaire beeld.

3) Waarom steunen mensen Pinochet 28 jaar na de coup?

4) Economische aspecten: Mensen spreken hun enthousiasme uit over de neoliberale koers die door het Pinochet regime is ingezet.

H)

Documentaire: **La ciudad de los Fotógrafos.**

Regie: Sebastián Moreno

Jaar van publicatie: 2006

Duur: 80 min

1) *La ciudad de los Fotógrafos* is de eerste film van Sebastián Moreno (Santiago de Chile, 1972). De documentaire over fotografen die werkzaam waren tijdens het Pinochet regime werd door filmcritici goed ontvangen. Zo won de film onder andere een prijs voor *Best Documentary* op het *African, Asian and Latin American Film Festival* van Milaan (2007).

2) Een film over een groep fotojournalisten in Chili die tijdens het Pinochet regime de bloederige demonstraties, stakingen en protesten vastlegde.

Commentaarlijn: De fotografen blikken terug op de dictatoriale periode en vertellen hun ervaringen.

Protagonisten: De betrokken fotografen.

Documentaire beeld: Door de betreffende fotografen gemaakt beeld.

3) Het hoofdthema is het verzet tegen de dictatuur door middel van fotografie.

4) Economische aspecten: Er wordt slechts zijdelings ingegaan op de economie wanneer gesproken wordt over een demonstratie waar de protestanten 'brood, vrede en werk' eisen.

l)

Documentaire: **Chile, las imágenes prohibidas.**

Regie: Patricio Caldichoury

Jaar van publicatie: 2013

Duur: 22:30 uur

1) *Chile, las imágenes prohibidas* is een vierdelige documentaireserie uitgezonden op de nationale televisie in Chili (Chilevisión). Het is een nationale uitzending die heel duidelijk kiest voor de verhalen van de slachtoffers wat bij de voorstanders van Pinochet weerstand op riep.

2) Veertig jaar na de coup kijkt de documentaire serie terug vanuit het perspectief van slachtoffers, familieleden, nabestaanden, ooggetuigen, deelnemers aan protesten. Mensen die betrokken waren bij ontwikkelingen in de dictatoriale periode. Daarbij worden specifieke situaties heel uitgebreid geanalyseerd en door betrokkenen becommentarieerd.

Commentaarlijn: De anchorman schetst de historische context, introduceert specifieke situaties en interviewt betrokkenen.

Protagonisten: bovengenoemden.

Documentaire beeld: Illusterend beeld bij de gekozen situaties.

3) Het hoofdthema is de dictatuur en de mensenrechtenschendingen.

4) Economische aspecten: Zijdelings als onderdeel van het zichtbare protest tegen de dictatuur.

J)

Documentaire: ***A Social Genocide/ Memoria del Saqueo.***

Regie: Fernando E. Solanas

Jaar van publicatie: 2004

Duur: 120 min

1) Fernando Ezequiel Solanas (Olivios, Argentina 1936) is regisseur en politicus.

Solanas is een uitgesproken en politiek geëngageerd filmmaker. Zo richtte hij samen met anderen de *Grupo Cine Liberación* op, een activistische beweging aan het einde van de jaren '60 die gelinkt was aan het linkse peronisme. Als gevolg van kritische uitlatingen op de Argentijnse president Carlos Menem werd hij in zijn been geschoten. Dit weerhield hem er niet van de politiek in te gaan. Sinds 2013 vertegenwoordigt hij de stad Buenos Aires als senator.

2) In de film *Memoria del Saqueo* benoemt Solanas tal van politieke, financiële, sociale en juridische aspecten die de Argentijnse weg naar de afgrond als gevolg hadden.

Commentaarlijn: De regisseur schets in de commentaarlijn het historisch verloop in de aanloop naar de economische ineenstorting vanuit zijn eigen opvattingen.

Protagonisten: Deskundigen en mensen die ooggetuigen/ slachtoffers zijn geweest van de gebeurtenissen van de economische ineenstorting vanaf 1980 tot 2001.

Documentair beeld: Historisch- en (op dat moment) actueel beeld van de gevolgen van de economische crisis.

Vorm: Historisch beeld wordt soms van spottende effecten voorzien.

3) Hoofdthema van de film zijn de verschillende oorzaken en gevolgen van de economische en sociale crisis in Argentinië rond 2000.

4) Economische aspecten: de film stelt de neoliberale politiek van Menem verantwoordelijk voor de economische crisis.

K)

Documentaireserie: **Ver la Historia (Capítulo: 11, 12 en 13).**

Capítulo 11: Dictadura militar (1976-1983), duur: 54 min.

Capítulo 12: La recuperación de la democracia (1983-1990), duur: 60 min.

Capítulo 13: De la hegemonía neoliberal a la unasur (1990-2006), duur: 55 min.

Regie: Maite Echave en Luz López Mañé.

Jaar van publicatie: 2015

1) *Ver la Historia* is een historische documentaireserie die tweehonderd jaar geschiedenis van Argentinië bespreekt (1806-2006). De serie is uitgezonden op de Argentijnse publieke omroep: La TV Pública Canal Encuentro.

2) In de drie hoofdstukken die voor mijn onderzoek zijn bestudeerd worden de volgende periodes behandeld: de dictatoriale periode (1976-1983), het herstel van de democratie (1983-1990) en de neoliberale periode onder Menem en de economische ineenstorting van Argentinië (1990-2006). Commentaarlijn: Het verhaal wordt als een college verteld door de Argentijnse historicus en schrijver Felipe Pigna.

Protagonisten: Felipe Pigna (verteller) en het publiek (met dubbele rol als acteur).

Documentaire beeld: Een vertelling van de historie van Argentinië.

Vorm: Een historisch college waarin leden van het publiek veranderen in acteurs. Zij spelen een rol in docudrama-achtige fragmenten die historische situaties verbeelden of aankondigen.

3) De geschiedenis van Argentinië verteld in verschillende hoofdthema's per aflevering.

4) Economische aspecten: Op didactische wijze wordt er gesproken over de economische maatregelen die de junta en haar democratische opvolgers namen en de gevolgen die deze hadden voor de Argentijnse bevolking.

L)

Documentaire: **De Argentijnse junta (76-83), (Andere Tijden).**

Regie: Carla Tromp

Jaar van publicatie: 2001

Duur: 28 min

Documentaire: WK '78: de bittere nasmaak van een wereldtitel, (*Andere Tijden Sport*)

Regie: Kees Jongkind

Jaar van publicatie: 2018

Duur: 50 min

Andere Tijden sport legt de nadruk volledig op het WK voetbal van '78.

1) Andere Tijden is een geschiedenisprogramma van de NTR en VPRO met reportages over gebeurtenissen uit de recente geschiedenis, vaak aan de hand van de actualiteit. Het programma wordt gepresenteerd door Hans Goedkoop. Het programma heeft een gedegen reputatie.

2) Andere Tijden kijkt na 25 jaar terug op de Argentijnse junta. In het programma wordt een profiel geschetst van de junta en is er extra aandacht voor de rol die de vader van Maxima, Jorge Zorrequieta speelde in die periode. Hij bekleedde de functie van minister van landbouw onder de junta.

Commentaarlijn: Volgens het vaste format introduceert Hans Goedkoop de materie historisch en praat hij de fragmenten aan elkaar.

Protagonisten: H. Deviasso (bode op het ministerie van landbouw), H. Cañon (openbaar aanklager), M. Bonasso (schrijver/journalist), A. Moglie en J. Noverazgo (slachtoffers van repressie van de junta).

Documentaire beeld: De protagonisten die worden geïnterviewd afgewisseld met historische beelden.

3) Het hoofdthema van de documentaire is een terugblik op de dictatoriale periode in Argentinië.

4) Economische aspecten: In de uitzending stellen protagonisten dat de strijd tegen de subversie het excuus was om een nieuw economisch model over de Argentijnse samenleving te leggen. Verder spreken zij over de nauwe band tussen het leger en de oligarchie en hoe zij de verzorgingsstaat die Perón in de jaren '40 had gecreëerd zorgvuldig afbraken.

M)

Documentaire: **Documenta- Sangre, sudor y lágrimas. Ciclo del periodista Román Lejtman.**

Regie: Román Lejtman

Jaar van publicatie: 2006

Duur: 54 min

1) Román Lejtman (Buenos Aires, 1959) is journalist. *Documenta* is een door Lejtman geregisseerde documentaire serie die verschillende episodes in de contemporaine geschiedenis van Argentinië analyseert. De serie is uitgezonden op de Argentijnse televisie.

2) De film behandelt het economisch beleid van de junta en de opeenvolgende democratische regeringen vanuit een zeer kritisch perspectief. Ervan uitgaande dat de gewone Argentijn er steeds zwaar onder te lijden had.

Commentaarlijn: De presentator Román Letjman kondigt de documentaire aan en af en levert commentaar.

Protagonisten: In de film komen verschillende experts, journalisten en ervaringsdeskundigen aan het woord.

Documentaire beeld: Het verhaal van de protagonisten wordt ondersteund met historische beelden (zoals propaganda beeld van de junta die het economisch beleid moet promoten).

3) Een kritische terugblik op het economisch beleid en haar gevolgen uitgevoerd door de opeenvolgende regeringen in Argentinië sinds de junta.

4) Economische aspecten: De film heeft een groot kritisch en analytisch karakter. De deskundigen behandelen de verschillende aspecten van de economische politiek op vakmatige wijze.

Literatuurlijst

Bronnen

A Social Genocide/ Memoria del Saqueo, Youtube, regie Solanas, F. E. (2004).

Al Jazeera, *Argentina economy: Protest over unpopular IMF loan*, (22-7-2018), geraadpleegd op 1-8-2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/07/argentina-economy-protest-unpopular-imf-loan-180722110042951.html>

Al Jazeera, *'The other side of Chile's 'economic miracle'*, (16-11-2013); geraadpleegd op: 25-06-2018; <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2013/11/other-side-chile-economic-miracle-201311159282210130.html>

Al Jazeera, *Remembering Chile's 9/11*, (15-09-2013); geraadpleegd op: 11-06-2018; <https://www.aljazeera.com/programmes/listeningpost/2013/09/2013913132534324674.html>

Al Jazeera, *Remembering Chile's 9/11*, (15-09-2013); geraadpleegd op 3-7 2018, <https://www.aljazeera.com/programmes/listeningpost/2013/09/2013913132534324674.html>

Chicago Boys, *ok.ru*, regie Fuentes, C. en Valdeavellano, R. (2015).

Chile las imágenes Prohibidas, Youtube, regie Caldichoury, P., historische documentaireserie uitgezonden op ChileVisión, Capitulo: 1, 2, 3, 4 (2013).

De Argentijnse junta (76-83), *Andere Tijden*, samenstelling Tromp, C., en Run, G. van., VPRO, NPS (2001).

I Love Pinochet, Youtube, regie Said, M. (2001).

La ciudad de los Fotógrafos, Youtube, regie Moreno, S. (2006).

Obstinate memory/ La Memoria Obstinada, Youtube, regie Guzmán P. (1997).

Pinochet's Children/ Volver a vernos, Youtube, regie Rodriguez, P. (2003).

Santiago Files, Youtube, regie Cetywa, C. (2011).

Sangre, sudor y lágrimas. Ciclo del periodista Román Lejtman, Youtube, regie Román Lejtman, Documenta, América TV (2006).

The Judge and the General, Youtube, regie Farnsworth, E. en Leverton, P. L. (2008).

The Pinochet Case/ El Caso Pinochet, DVD, regie Guzmán, P., Total Film Home Entertainment, Amsterdam (2005).

The Battle of Chile: Part 1/ La batalla de Chile: La lucha de un pueblo sin armas – Primera parte: La insurrección de la burguesía, Youtube, regie Guzmán, P. (1975).

The Battle of Chile: Part 2/ La batalla de Chile: La lucha de un pueblo sin armas - Segunda parte: El golpe de estado, Youtube, regie Guzmán, P. (1976).

The Battle of Chile: Part 3/ La batalla de Chile: La lucha de un pueblo sin armas – Tercera parte: El poder popular, Youtube, regie Guzmán, P. (1979).

Ver la Historia, Youtube, regie Echave, M. en Mañé, L. L., historische documentaireserie uitgezonden op La TV Pública y Canal Encuentro, Capitulo: 11, 12 en 13, (2015).

WK '78: de bittere nasmaak van een wereldtitel. Andere Tijden Sport, regie K. Jongkind, NTR-NOS (2018)

Databases

CEPALSTAT Databases and Statistical Publications (Economic Commission for Latin American and the Caribbean), <https://www.cepal.org/es>

MOxLAD Database (Montevideo Oxford Latin American Database), <http://www.lac.ox.ac.uk/moxlad-database>

TRADING ECONOMICS (Online platform for historical data, economic forecasts, news and trading recommendations), <https://tradingeconomics.com/>

Literatuur

- Assmann, J., 'Communicative and Cultural Memory. Memory Individual, Social and Cultural', in: A. Erll, A. Nünning en S. Young (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin 2008) pp. 109-119.
- Barrientos, C. J., *The struggle for memory in Latin America: Recent history and political violence* (New York 2015).
- Baud, M., *Militair geweld, burgerlijke verantwoordelijkheid. Argentijnse en Nederlandse perspectieven op het militair bewind in Argentinië (1976-1983)* ('s Graven Hage 2001).
- Boughton, J. M., *Silent Revolution. The International Monetary Fund 1979-1989* (Washington 2001)
- Boano, C. en Perucich, F. V., *Neoliberalism and Urban Development in Latin America. The Case of Santiago* (New York 2018).
- Collier, S. en Sater, W. F., *A History of Chile, 1808-1994* (Cambridge 1996).
- Confino, A., 'Collective Memory and Cultural History. Problems of Method', in: A. Erll, A. Nünning en S. Young (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin 2008) pp. 77-85.
- Craanen, J. E., *Ooit hadden we een vaderland: het verdriet van Argentinië* (Amsterdam 2017).
- Crenzel, E. en Allier-Montaño, E., *The struggle for memory in Latin America: Recent history and political violence* (New York 2015).
- Ensalaco, M., *Chile under Pinochet. Recovering the truth* (Philadelphia 2000).
- Erll, A., 'Cultural Memory Studies: An Introduction', in: A. Erll, A. Nünning en S. Young (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin 2008) pp. 1-18.
- Finchelstein, F., *The Ideological Origins of the Dirty War: Fascism, Populism, and Dictatorship in Twentieth Century Argentina* (Oxford 2014).
- Geertz, C., *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (London 1973).
- Halbwachs, M., *On Collective Memory* (Chicago 1992).
- Huyssen, A., *Present Pasts: Urban palimpsests and the politics of memory* (California 2003).
- Levy, M. L., *Argentina under the Kirchners. The legacy of Left populism* (Clun 2017).
- Lewis, D. K., *The History of Argentina* (Westport 2001).
- Matten, D., 'It's the politics, stupid! Reflection on the role of business in contemporary nonfiction', *Business & Society*, Volume 48 no 4 (2009), p 565-576.
- O'Donnel, G. A., *Bureaucratic, Authoritarianism: Argentina, 1966-1973, in Comparative Perspective* (California 1988).
- Pang, E-S., *The International Political Economy of Transformation in Argentina, Brazil, and Chile since 1960* (New York 2002).

- Paolera, G. della. en Taylor, A. M., *A New Economic History of Argentina* (Cambridge 2003).
- Pennebaker, J., Paez D. en Rim, B., *Collective Memory of political events: Social psychological perspectives* (New Jersey 1997).
- Putten, J. van der., *Chili '71- '74. Analyse en voorlopige conclusies* (Amsterdam 1974).
- Putten, J. van der., *Latijns-Amerika, politiek. Ontwikkelingen en gebeurtenissen in 25 landen* (Amsterdam 1981).
- Putten, J. van der., *Latijns-Amerika tussen de regels* (Amsterdam 1988).
- Sheinin, D. M. K., *Consent of the damned. Ordinary Argentinians in the Dirty War* (Florida 2012).
- Stern, S., *Reckoning with Pinochet. The memory question in democratic Chile, 1989-2006* (Duke University Press 2010).
- Traverso, A., 'Dictatorship memories: Working through trauma in Chilean post-dictatorship documentary', *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies* Vol 24, No. 1 (2010), pp. 179-191.
- Verbitsky, H. en Bohoslavsky, J. P., *The Economic Accomplices to the Argentine Dictatorship. Outstanding Depts* (Cambridge 2015).
- Wang, G., 'On the cultural constitution of collective memory', *Memory* 16 (3) (2008), pp. 305-317.
- Zierold, M., 'Memory and Media Cultures' in: A. Erll, A. Nünning en S. Young (eds.), *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin 2008) pp. 399-408.